

सेल्टर : स्मरणीय क्षणहरू

विष्णुप्रसाद पौडेल
केन्द्रीय कमिटी उपाध्यक्ष

१. तीसको दशकको कुरा हो, निरङ्कुश राजतन्त्र र निर्दलीय पञ्चायती व्यवस्थाले लादेको प्रतिबन्ध र दमनकारी शासनले गर्दा पार्टी निर्माणको काम भूमिगत रूपमा गर्नुपर्ने वाध्यकारी परिस्थिति थियो। झापा आन्दोलनको जगमा निर्माण भएको र विभाजित नेपाली कम्युनिस्ट आन्दोलनलाई क्रान्तिकारी सिद्धान्त र व्यवहारका आधारमा पुनर्कीकरण गर्ने उद्देश्यका साथ स्थापना भएको अखिल नेपाल कम्युनिस्ट क्रान्तिकारी को-अर्डिनेसन कमिटी (माले) र नेकपा (माले) कालमा पार्टी निर्माण गर्नमा सेल्टर र सेल्टरदाता जनसमुदायको अत्यन्तै महत्त्वपूर्ण भूमिका थियो। उहाँहरूको योगदान पार्टी निर्माणमा मात्र होइन, व्यवस्था परिवर्तनमा पनि उल्लेखनीय रह्यो।

भूमिगतकालमा पार्टीको विचार र सङ्गठन निर्माण, जनाधार विस्तार, सङ्घर्षका योजना निर्माण र कार्यान्वयनका लागि सेल्टर निर्णायक स्थान थिए। सेल्टरमै पार्टीका नेता-कार्यकर्ताहरू लुकिछिपी जाने, आश्रय लिने, लेख्ने-पढ्ने, अन्तर्राष्ट्रिय, राष्ट्रिय र स्थानीय परिस्थितिको अध्ययन विश्लेषण गर्ने, सम्पर्क विस्तार गर्ने, सङ्गठन निर्माण गर्ने, बैठक बस्ने, विचार, सङ्गठन र सङ्घर्षका योजना निर्माण र कार्यान्वयन गर्ने, भेला तथा प्रशिक्षण गर्ने लगायत पार्टी निर्माणका मुख्य कामहरू गरिन्थ्यो। सेल्टरमै विस्तारित बैठक, सम्मेलन, अधिवेशन र महाधिवेशन आयोजना गरिन्थ्यो। नीति, नेतृत्व निर्माण गरिन्थ्यो। पार्टीहरू प्रतिबन्धित भएको विशेष परिस्थितिमा पार्टीका नेता, कार्यकर्ता, प्रकाशन, निर्णय पुस्तिका, बैठक, भेला, सम्मेलन, महाधिवेशनलाई प्रहरी प्रशासनबाट सुरक्षित गर्न सेल्टर निर्माण गरिन्थ्यो। सेल्टरमा आन्दोलनको योजना बन्थ्यो र सडकमा कार्यान्वयन हुन्थ्यो। समीक्षा सेल्टरमा हुन्थ्यो, कार्यान्वयन मैदानमा हुन्थ्यो। सारा काम-कारबाही प्रहरी प्रशासनको जानकारीभन्दा बाहिर हुन्थ्यो।

सेल्टर निर्माण र सेल्टरको प्रयोग पार्टी निर्माणको विशेष विधि थियो, कला थियो । सेल्टर र सेल्टरदाताहरूको सहयोगमा निर्दलीय पञ्चायत र निरङ्कुश राजतन्त्र अन्त्यका लागि बलियो वैचारिक, राजनीतिक, सङ्गठनात्मक र सङ्घर्षको आधार तयार भएको थियो । त्यतिबेला सेल्टरहरू सङ्गठन निर्माण र जनाधार विस्तारका केन्द्रबिन्दु थिए । सेल्टरले हजारौं नेता, कार्यकर्ता र सदस्य सहितको बलियो पार्टी र पार्टीको फराकिलो जनाधार निर्माण गर्नमा निर्णायक योगदान गरेको छ ।

नेता, कार्यकर्ता र सेल्टरदाताहरूबीचको सम्बन्ध परिवारका सदस्यबीचको सम्बन्धजस्तै थियो । सुख-दुःखमा सहयात्रा, गोपनीयता नखुल्ने गरी घरभित्र र बाहिरको काममा सहभागिता सेल्टरमा नेता-कार्यकर्ताको दिनचर्या थियो । एकातिर सेल्टर, भूमिगत नेता-कार्यकर्ताले भूमिगत रूपमा रहेर काम गर्न प्रयोग हुन्थ्यो, अर्कोतिर खुला कार्यकर्ताले भूमिगत नेता-कार्यकर्तासँग भेट्न, उहाँहरूबाट प्रशिक्षित र निर्देशित हुन, खुला रहेर गरिने पार्टी कामको योजना बनाउनमा पनि प्रयोग हुन्थ्यो । भूमिगत नेता-कार्यकर्ताको सेल्टर प्रयोग र खुला कार्यकर्ताको सेल्टर प्रयोगका तरिका फरक-फरक हुन्थे । आजको यो विशाल पार्टीको आधारभूमि सेल्टर थियो । यो पार्टी सेल्टरमै जन्मिएको र हुर्किएको हो भन्दा फरक पढैन ।

२०३५ मङ्सिर ३ गतेदेखि सुरु भएको मेरो पूर्णकालीन र भूमिगत राजनीतिक यात्रा २०४६ चैत २६ सम्म जारी रह्यो । त्यस अवधिमा मूलतः तत्कालीन लुम्बिनी अञ्चलमा केन्द्रित रहेर पार्टी काम गर्दा सयौं, सम्भवतः हजारौं सेल्टरमा आश्रय लिइयो । प्रत्येक सेल्टरका र प्रत्येक सेल्टरदातासँगका विशिष्ट अनुभव छन्, संस्मरणहरू छन् । तिनलाई यस लेखमा समेट्न सम्भव छैन । तीमध्ये केही प्रतिनिधि घटनालाई मात्र यहाँ स्मरण गर्ने जमर्को गरेको छु ।

२. २०३३ सालमा एसएलसी उत्तीर्ण भएपछि म गोपी गुरु (भिनाजु गोपीरमण उपाध्याय) को सल्लाहमा बुटवल बहुमुखी क्याम्पसमा भर्ना हुने योजनाका साथ स्याङ्जाबाट रूपन्देही झरेको थिएँ । हालको तिलोत्तमा नगरपालिका वडा नं. १३, टिकुलीगढमा मेरी दिदी टुकुमारी उपाध्यायको घर थियो र त्यहीं बसेर बुटवल क्याम्पस पढ्ने हाम्रो सल्लाह थियो । त्यतिबेला गोपी गुरु शिक्षण पेसामा रहेर मुक्तिमोर्चाको राजनीतिमा सक्रिय हुनुहुँदो रहेछ । दिदीको घर कम्युनिस्ट पार्टीका नेता-कार्यकर्ताको आश्रयस्थल रहेछ । त्यहाँ रहँदा-बस्दा मुक्तिमोर्चा र को-अर्डिनेसन केन्द्रका नेता-कार्यकर्ता कमरेडहरूसँग सम्पर्क सम्बन्ध हुँदै गयो । दिदीको घरमा मुक्तिमोर्चाका नेताहरूमध्ये जीवराज आश्रित, सिद्धिनाथ ज्ञवाली, देवेन्द्र घिमिरे, शान्ता मानवी,

भीमनारायण थारु अलिक बाक्लो र मदन भण्डारी, मोदनाथ प्रश्रित कहिलेकाहीं आउनुहुन्थ्यो । को-अर्डिनेसन केन्द्रका नेता- कार्यकर्ताहरूमध्ये प्रदीप नेपाल, राघवेश ज्ञवाली अलिक बाक्लो र सीपी मैनाली, झलनाथ खनाल कहिलेकाहीं आउनुहुन्थ्यो । मेरो दिदीको घर कोके र मुक्तिमोर्चाका नेताहरूको वार्तास्थल पनि रहेछ । त्यहाँ उहाँहरू एकआपसमा छलफल गर्नुहुन्थ्यो । कहिलेकाहीं उहाँहरूका बीचमा गरमागरम वहस हुन्थ्यो तर फेरि हार्दिक र आत्मीय सम्बन्धमा फर्किनुहुन्थ्यो । उहाँहरूसँगको सम्पर्क र सङ्गतले पत्तै नपाई प्रभावित हुँदै गएँ । म क्याम्पस भर्ना हुन चाहने तर नेताहरू, विशेषगरी प्रदीप नेपालले क्याम्पस पढ्न हुँदैन, बुर्जुवा शिक्षा बहिष्कार गर्नुपर्छ, जनताका माझमा गएर, जनताको विश्वविद्यालयमा पढ्नुपर्छ भनेर प्रशिक्षित गरिरहने । अन्ततः म क्याम्पस भर्ना नहुन र बुर्जुवा शिक्षा बहिष्कार गर्न सहमत भएँ । मेरो क्याम्पस भर्ना हुने र उच्च शिक्षा आर्जन गर्ने योजना सुरु नहुँदै समाप्त भयो ।

क्याम्पस भर्ना हुन नपाएपछि म उहाँहरूजस्तै पूर्णकालीन भएर पार्टी काममा जुट्न चाहन्थेँ । तर उहाँहरू पार्टी राजनीतिका बारेमा न्यूनतम ज्ञान पनि नभएको १७ वर्षे केटोलाई पूर्णकालीन बनाउन तयार हुनुभएन । मलाई उहाँहरूले शिक्षण पेसामा संलग्न भएर पार्टी काममा जुट्न निर्देशन दिनुभयो । मैले अनिच्छापूर्वक रूपन्देहीको गीर्वाण माध्यमिक विद्यालयमा प्रावि तहको शिक्षकको नियुक्ति लिएर पढाउन थालें । म क्याम्पस पढ्न चाहन्छु अनुमति पाउँदैनँ, पूर्णकालीन कार्यकर्ता भएर पार्टी काममा जुट्न तयार छु, त्यो पनि अनुमति पाउँदैनँ । शिक्षक बन्न मन छैन तर शिक्षक नबनी सुखै छैन । मैले मेरो राजनीतिक जीवनको प्रारम्भमै पार्टी निर्णय र मेरो इच्छाबीचको बेमेलालाई यसरी व्यहोर्नु पर्‍यो । त्यही बेलादेखि आफ्नो इच्छालाई पार्टी निर्णयको अधीनस्थ राख्न म अभ्यस्त हुँदै गएँ । यद्यपि, मैले त्यतिबेलासम्म पार्टी सदस्यता प्राप्त गरेको थिइँनँ । पार्टी सदस्यका पूर्वसर्त पूरा गर्न मैले अरू धेरै परीक्षामा उत्तीर्ण हुनुपर्ने थियो ।

केही महिना गीर्वाण स्कुलमा शिक्षकको आवरणमा रहेर पार्टी दस्तावेजहरूको अध्ययन र पार्टी काममा सहभागी भएपछि रूपन्देहीको तिनाउ नदी पश्चिमको नयाँ कार्यक्षेत्रमा पार्टी काममा सरिक हुने गरी जनता मावि अमुवामा सरुवा हुन निर्देशन प्राप्त भयो । तदनुरूप नै जनता माविमा सरुवा भएर शिक्षकको आवरणमा मार्क्सवादी साहित्य र पार्टीका प्रकाशनहरूको अध्ययन गर्दै पार्टी काममा सरिक भएँ । त्यसको केही महिनापछि फेरि त्यहाँबाट स्याङ्जा जान र शिक्षण पेसामा रहेर पार्टी काममा जुट्न निर्देशन प्राप्त भयो । मैले पूर्णकालीन भएर पार्टी काम गर्ने अनुमति मागें, मेरो माग फेरि पनि अस्वीकृत भयो । म अनिच्छापूर्वक स्याङ्जा गएर आफूले पढेको चक्र कमला प्रावि, राङखोलामा शिक्षकको नियुक्ति लिएँ र शिक्षण पेसाको आवरणमा पार्टी काममा जुटें ।

यसबीच २०३४ भदौ १४ मा कोके र मुक्तिमोर्चा समूहका बीचमा एकीकरण सम्पन्न भयो। मलाई २०३५ असोज १५ गते अखिल नेपाल कम्युनिस्ट क्रान्तिकारी को-अर्डिनेसन कमिटी (माक्सवादी-लेनिनवादी)को सदस्यता प्राप्त भयो। त्यो मेरो जीवनको अत्यन्तै गौरवपूर्ण दिन थियो र समग्र जीवनको यात्रा निर्धारण गर्ने महत्त्वपूर्ण 'टर्निङ प्वाइन्ट' थियो।

स्याङ्जामा मलाई धनिराम लामिछानेको सम्पर्कमा रहेर पार्टी काममा जुट्न निर्देशन थियो। उहाँबाहेक पार्टीका नेता-कार्यकर्ता वा समर्थकका रूपमा चिनिने कोही व्यक्ति थिएन। मैले आफू सक्दो सम्पर्क विस्तार गर्ने प्रयास गरेँ, सुरुमा परोक्ष र क्रमशः प्रत्यक्ष रूपमा पार्टी राजनीतिका बारेमा छलफल गर्दै सङ्गठन निर्माणको आधार तयार पाउँदै गएँ। मैले धनिराम लामिछाने बाहेक पार्टीका अरू नेता कमरेडहरूलाई भेट्न रूपन्देही जानुपर्ने अवस्था थियो। २०३५ असोजमा शिक्षण पेसा छाडेर पूर्णकालीन कार्यकर्ता बन्ने अनुमतिका लागि पुनः अनुरोध गर्ने सोचका साथ जीवराज आश्रित र प्रदीप नेपाललाई भेट्न रूपन्देही झरेँ।

मेरो प्रस्तावलाई लिएर उहाँहरू दुईका बीचमा गम्भीर बहस भयो। जीवराज आश्रित अपरिपक्व कार्यकर्तालाई पूर्णकालीन बनाउनु हुँदैन भन्ने अडानमा, प्रदीप नेपाल अहिले अपरिपक्व भए पनि सिक्दै, हण्डर-ठक्कर खाँदै अघि बढ्ने सम्भावना रहन्छ, तसर्थ पूर्णकालीन बन्न अनुमति दिनुपर्छ भन्ने अडानमा। अनिर्णीत अवस्थामा रहिरहन उपयुक्त हुँदैनथ्यो। अन्ततः जीवराज आश्रित आफ्नो मतबाट पछि हट्न तयार हुनुभयो र प्रदीप नेपालको मत कार्यान्वयन गर्न सहमत हुनुभयो। यसरी मलाई मेरै प्रस्तावमा पूर्णकालीन कार्यकर्ता बन्ने अनुमति प्राप्त भयो।

३. मैले २०३५ मङ्सिर ३ गते साँझपख घर, परिवार र शिक्षण पेसा छाडेर पूर्णकालीन राजनीतिक यात्रा आरम्भ गरेँ। त्यसदिन म ट्रकको हुडमा बसेर स्याङ्जाबाट बुटवलका लागि प्रस्थान गरेँ र रातको ११ बजे बुटवल ट्राफिक चोक नजिकको मुस्ताङ होटलमा बास बसेँ। भोलिपल्ट पार्टीबाट प्राप्त सूचनाबमोजिम रूपन्देहीको गिदैयास्थित आमा भीमकुमारी थापा र बुवा पहलसिंह थापाको घरमा पुगेँ। त्यो घर पार्टीका नेता-कार्यकर्ताहरूका लागि विश्वासिलो सेल्टर थियो। त्यहाँ आश्रय लिने नेता-कार्यकर्ताले आमाबुवाको असाधारण माया र संरक्षण पाउनु हुन्थ्यो। हामी भीमकुमारी थापालाई पार्टीकी आमा भन्ने गथ्यौँ। पछि प्रदीप नेपालले उहाँलाई मुख्य पात्र बनाएर 'पार्टीकी आमा' नामक लघु उपन्यास नै लेख्नु भएको छ।

आमाको घर मेरो पहिलो सेल्टर थियो। म लगातार एक हप्ता आमा र बुवाको संरक्षणमा उहाँकै घरमा बसेँ। त्यहाँ रहँदा घरायसी काममा सहभागी हुने, दिउँसोको समयमा अध्ययन गर्ने र रातीको समयमा राजनीतिक विषयहरूमा छलफल गर्ने नित्यकर्मजस्तै थियो। आमा र बुवाबाट व्यावहारिक ज्ञान प्राप्त हुन्थ्यो। उहाँहरूकी छोरी तुलसा थापासँग राजनीतिक विषयमा छलफल हुन्थ्यो। मभन्दा पहिल्यै पार्टी सम्पर्कमा आउनुभएकी उहाँले पुष्पलाल लगायतका नेताहरूसँग भेट्ने मौका पाउनु भएको थियो र एकदेव आलेबाट प्रशिक्षित हुनुहुन्थ्यो। त्यहाँको एक हप्ताको बसाइँ मेरा लागि अत्यन्त महत्त्वपूर्ण पाठशाला हुन गयो। त्यहाँ मलाई पार्टीका दस्तावेजहरूको अध्ययन, छलफल-बहस, सेल्टर प्रयोगको कला, सेल्टरदातासँगको सम्बन्ध र सेल्टरमा रहँदा श्रममा सहभागी हुनुको महत्त्वजस्ता विषयमा प्रारम्भिक अनुभव भयो।

एक हप्तापछि मलाई तुलसा थापाले सीतापुर भाँटामा लगेर भीमनारायण थारुको जिम्मा लगाउनु भयो। सीतापुर पार्टीको पहलमा बसेको सानो बस्ती थियो। त्यतिबेला भीमनारायण थारु रूपन्देही जिल्ला सङ्गठन कमिटीको सदस्य हुनुहुन्थ्यो। करिब एक महिना सीतापुर भाँटाका परशुराम लोध (मास्टर), बुचनु लोहार, दिनानाथ कहार लगायतका किसान साथीहरूकहाँ रहेर राजनीतिक, सङ्गठनात्मक काम सिक्दै गएँ। गाउँको पूर्वी किनारमा रहेको समाजघर (२८ घरले सामुदायिक कामका लागि निर्माण गरेको घर) भूमिगत नेता-कार्यकर्ताको सेल्टर थियो। हामी त्यहीं बस्थ्यौँ र किसानहरूले आलोपालो गरेर खानेकुरा ल्याइदिनुहुन्थ्यो। जाडोको मौसम थियो, उहाँहरूले हामीलाई प्रायः जसो गहुँको सुख्खा रोटी र नुन-खुर्सानी, लसुनको चटनी ल्याइदिनु हुन्थ्यो। बाँडेर खाँदा कहिले दुई-तीन त कहिले एउटा रोटी भागमा पर्थ्यौँ। नुन-खुर्सानी, लसुनको चटनीसँग एउटा वा दुईवटा रोटी खायो। पेट भरिने कुरा थिएन, खाली पेट पानीले भर्नु र काम चलायो। हाम्रो आहारा यस्तै थियो। धेरै दिनसम्म अल्पाहारमा रहनु परेपछि एकदिन प्रदीप नेपालले हामीलाई स्थानीय जमिन्दार सन्तप्रसाद चौधरीको उखुबारीको बीचमा लैजानु भयो र भन्नुभयो- 'लौ आज अघाउने गरी उखु चुसौँ।' अघाउँजी उखु चुसेर सेल्टरमा फर्किँदा हामी नशा लागेजस्तो लड्छु परेका थियौँ।

सीतापुर भाँटामा बस्दा मलाई भाषाको समस्या पर्‍यो। स्थानीय किसान र सेल्टरदाताहरूले नेपाली भाषा नबुझ्ने, मैले स्थानीय अवधी भाषा नबुझ्ने। भाषामा विकल्प नभएपछि छिटो सिक्किँदो रहेछ। मैले पनि क्रमशः अवधी भाषा सिक्दै गएँ। किसानहरूले मसँग राजनीतिक विषयमा छलफल गर्ने वा सिक्ने भन्दा पनि मेरो टुटेफुटे अवधी भाषा सुनेर आनन्द लिनु हुन्थ्यो। समय बित्दै जाँदा मेरो अवधी भाषा राम्रो हुँदै गयो। उहाँहरूले बोलेको मैले बुझ्ने र मैले बोलेको उहाँहरूले बुझ्ने भयौँ। स्थानीय

भाषामा बोल्नु, विचार व्यक्त गर्नुको विशिष्ट महत्त्व हुने रहेछ । स्थानीय भाषाको प्रयोगले जनतासँगको सम्बन्धलाई आत्मीय र घनिष्ट बनाउँदो रहेछ ।

४. २०३५ देखि २०३७ सम्म करिब डेढ वर्षजति मैले रूपन्देहीमा अवधी भाषा सिक्दै र प्रयोग गर्दै काममा जुटेको थिएँ । भाषाको प्रयोग र स्मृति अनौठो हुँदो रहेछ । मलाई फरक कार्यक्षेत्रमा कार्यरत हुनु परेकाले २०३७ सालपछि अवधी भाषा बोल्ने अवसर प्राप्त भएन । एकैचोटि २०५६ सालमा रूपन्देहीमा प्रतिनिधिसभा सदस्यको उम्मेदवारको हैसियतले स्थानीय भाषामा भाषण नै गर्नुपर्ने अवस्था आयो । त्यतिबेला म अलमलमा परेको थिएँ, मैले अवधी भाषा बिर्सिँ कि ? तर भाषाको सम्झना जस्ताको तस्तै रहेछ । बोल्दै जाँदा सहज ढङ्गले बोल्न सकिने रहेछ । संयोगले मेरो निर्वाचन क्षेत्रमा २०३५-३७ को अवधिमा मेरो भूमिगत कार्यक्षेत्रका प्रायः सबैजसो अवधीभाषी गाउँ समावेश थिए । ती ठाउँमा अवधी भाषामै जनसभाहरूलाई सम्बोधन र घरदैलो गरेर मत मागौँ । अहिले पनि म अवधीभाषी कमरेड वा जनसमुदायसँग भेट हुँदा स्थानीय भाषामा कुरा गर्न मन पराउँछु । त्यसले आफ्नै प्रकारको स्वाद र सन्तुष्टि दिन्छ ।

५. माघ महिना थियो जस्तो लाग्छ, जिल्ला सङ्गठन कमिटी, रूपन्देहीले शान्ता मानवी सचिव, रविलाल बज्जाडे, राधेश्याम थारु, केशव मिश्र र म सदस्य रहेको पाँच सदस्यीय इलाका कमिटी गठन गर्ने निर्णय गर्‍यो । तदनुरूप भैँसाखादरमा बैठक आयोजना भयो र भीमनारायण थारुले हामीलाई सदस्य पदको शपथ ग्रहण गराउनु भयो । कमिटीमा कार्यविभाजन भयो, कामको योजना बन्यो । अब हामी कार्यविभाजन अनुरूप आ-आफ्नो कार्यक्षेत्रमा खटिने भयौँ । रूपन्देहीका हनैया, कुर्मार, जङ्गहत्था र बोहरवा नामका चारवटा गाउँहरू मेरो कार्यक्षेत्र तय भयो । यी चार गाउँमा करिब एक दर्जन घरमा आश्रय लिन सकिन्थ्यो । तिनै घरमा आलोपालो गरेर महिना दिन बिताउनु पर्थ्यो । पूर्णकालीन राजनीतिक यात्राका प्रारम्भिक दिनहरूका यी आश्रयस्थलमा रहँदा बस्दा र पार्टी काम गर्दाको आफ्नै प्रकारका रोमाञ्चक अनुभूति छ ।

कुर्मारमा भगत चमारको घर बस्तीको उत्तरपट्टि थियो । त्यहाँ भूमिगत रूपमा आउजाउ गर्न र रहन-बस्न तुलनात्मक रूपमा अनुकूल थियो । परिवारका सबैजसोले आफ्नो घरमा आश्रय लिने कमरेडहरूलाई असाधारण माया गर्ने, आफूहरूले जे खानुहुन्छ त्यही खुवाउने, जस्तो बिस्तरमा सुत्नुहुन्छ त्यस्तैमा सुताउने । भोक, तिर्खा लाग्यो कि ? केही गर्नुपर्छ कि ? भनेर बेलाबेलामा सोधिरहने । आर्थिक दृष्टिले भूमिहीन अवस्थाको परिवार, श्रम बेचेर जीवन चलाउनु पर्ने अवस्था तर पार्टीका कमरेडहरूलाई यो स्तरको रेखदेख, हाम्रा लागि कल्पनाभन्दा बाहिरको कुरा थियो । गर्मीका बेलामा हातेपङ्खाको

व्यवस्था गर्नुहुन्थ्यो, मच्छडबाट जोगाउन घर धुवाउनु हुन्थ्यो। पुस/माघको जाडो छल्ल घरभित्र आगो बालेर न्यानो पार्नुहुन्थ्यो। चाडपर्वमा मिठामिठा परिकार बनाएर पहिला हामीलाई खुवाउनु हुन्थ्यो। पार्टी राजनीतिका बारेमा उहाँहरूलाई त्यति धेरै थाहा थिएन तर हामीलाई राजा फाल्न र जनताको शासन ल्याउन हिँडेका कम्युनिस्ट भनेर बुझ्नु हुन्थ्यो। कम्युनिस्टहरू सरल, सहयोगी, आत्मीय र असल हुन्छन् भन्ने बुझाइ थियो। उहाँहरूकहाँ हामी कहिले एकलै त कहिले दुई-तीन जना, कहिले एक-दुई दिन त कहिले एक हप्तासम्म पनि बस्थौँ। तर उहाँहरूको हामीप्रतिको व्यवहारमा कहिल्यै पनि कुनै उतारचढाव आएन।

६. २०३५ पुस ११ मा नेपाल कम्युनिस्ट पार्टी (मार्क्सवादी-लेनिनवादी)को स्थापना भएलगत्तै २०३५ माघ ११ मा सीतापुर भाँटाका 'मास्टर' कमरेडका घरमा रूपन्देहीको प्रथम जिल्ला सम्मेलन आयोजना भयो। तीन दिनमा सम्पन्न भएको उक्त सम्मेलनले प्रदीप नेपाल सचिव र भीमनारायण थारु, राधेश्याम थारु, राधवेश ज्ञवाली र शान्ता मानवी सदस्य रहने गरी ५ सदस्यीय जिल्ला कमिटी चयन गरेको थियो। त्यस कमिटीमा २०३६ मा हिरामणि बस्याल र २०३७ मा जेल विद्रोहबाट बाहिर आएपछि मनोनीत भएका थियौँ। प्रदीप नेपालले उद्घाटन गर्नुभएको उक्त अधिवेशनमा हामी सायद २०/२२ जना प्रतिनिधि थियौँ। गोपी गुरु पनि सम्मेलनको प्रतिनिधि हुनुहुन्थ्यो।

गोपी गुरु १८ वर्ष मात्र उमेर भएको, सैद्धान्तिक-राजनीतिक ज्ञान र अनुभव नभएको कलिलो केटो पूर्णकालीन हुनुहुँदैन भन्नेमा चट्टानी अडान लिएर बस्नुभएको थियो। पार्टीभित्रको छलफलमा केही नलागेपछि उहाँले मैले घर छाडेर हिँड्नुभन्दा केही दिन पहिला मेरो घर स्याङ्जामा गएर- तपाईंको छोरा, तिम्रो श्रीमान, घरबार छाडेर कम्युनिस्ट पार्टीको राजनीतिमा लाग्दैछ, मैले रोक्न सकिनँ भनेर जानकारी दिनुभयो। त्यसपछि घरमा भएको तनाव, दबाब र रुवावासीलाई व्यवस्थापन गर्न मलाई हम्मेहम्मे परेको थियो। गोपी गुरुको राय र दबाब विपरीत पूर्णकालीन कार्यकर्ता बन्न घरबाट निस्किएपछि गोपी गुरुसँग भेटघाट बन्द भएको थियो। एकैचोटि रूपन्देहीको प्रथम जिल्ला सम्मेलनमा प्रतिनिधिको हैसियतमा हामी भेट भयौँ।

जिल्ला सम्मेलनमा मेरो विषय पनि एजेण्डा बन्यो। अन्ततः प्रदीप नेपालले म पूर्णकालीन हुनु ठिक र मलाई पूर्णकालीन हुन रोक्ने गोपी गुरुको अडान बेठिक भन्ने निर्णय सुनाउनु भयो। सम्मेलन त्यो निर्णयमा सहमत भयो। त्यसपछि म दिदीको घरमा बेलाभौकामा जान थालें। गोपी गुरुसँगको भेटघाट नियमित हुन थाल्यो। गोपी गुरु मलाई कम्युनिस्ट राजनीतिमा लाग्नका लागि प्रेरणा दिने मेरो पहिलो राजनीतिक गुरु हुनुहुन्छ।

उहाँप्रति मेरो मनमा सदा उच्च आदरभाव रहिआएको छ । सायद त्यतिबेला म पूर्णकालीन हुन हुन्थ्यो या हुन्नथ्यो भन्ने विषयमा हाम्रोबीचमा मतैक्यता छैन होला । यद्यपि, अहिले हामीबीच यस विषयमा कुरा हुँदैन ।

जिल्ला सम्मेलनले रूपन्देहीमा पार्टीको राजनीतिक र सङ्गठनात्मक कामलाई योजनाबद्ध र तीव्र गतिमा अघि बढाउने आधार तयार गऱ्यो । परिणामतः त्यसपछिका स्थानीय वर्गसङ्घर्ष र पञ्चायती व्यवस्था र राजतन्त्रविरोधी आन्दोलनमा पार्टीले नेतृत्वदायी र निर्णायक योगदान गरेको छ ।

७. पाकिस्तानमा जुल्फिकार अली भुट्टोलाई फाँसी दिने निर्णयका विरुद्ध नेपालमा सुरु भएको विद्यार्थी आन्दोलन क्रमशः राष्ट्रव्यापी बन्दै गयो । आन्दोलनमा राजनीतिक मागहरू जोडिँदै गए र आन्दोलनले पञ्चायती व्यवस्थाविरोधी स्वरूप ग्रहण गऱ्यो । आन्दोलनमा रूपन्देहीमा आन्तरिक रूपमा नेकपा (माले) र सार्वजनिक रूपमा अखिल नेपाल राष्ट्रिय स्वतन्त्र विद्यार्थी यूनियन (एकताको पाँचौँ)को महत्त्वपूर्ण भूमिका थियो । जिल्लामा मण्डलेतन्त्रको बिगबिगी तोड्न आन्दोलनको उल्लेख्य भूमिका थियो । आन्दोलनलाई विषयान्तर गर्न राजाले जनमतसङ्ग्रहको घोषणा गरे ।

नेकपा (माले) ले सुरुमा ‘जनमतसङ्ग्रह धोका हो’ भन्दै बहिष्कार गर्ने नीति तय गऱ्यो । तर बहिष्कारको नीतिले निरङ्कुश पञ्चायती व्यवस्थालाई मद्धत पुऱ्यो । पार्टीभित्र यस विषयमा छलफल र बहस चल्दै गयो । २०३६ सालमा जनमतसङ्ग्रहबारे पार्टी नीति तय गर्न केन्द्रीय कमिटीको बैठक रूपन्देहीको सीतापुर भाँटामा आयोजना गरियो । बैठकको व्यवस्थापनमा रूपन्देही जिल्ला कमिटीका कमरेडहरूसँगै म पनि खटिएको थिएँ । बैठक निर्धारित समयभन्दा लम्बिँदै गएपछि व्यवस्थापनमा चुनौती थपियो । भूमिगत रूपमा आयोजना गरिएको केन्द्रीय कमिटीको बैठक, गोपनीयता जोगाउने समस्या, जिल्ला सदरमुकाम भैरहवाबाट करिब एक घण्टाको दूरीमा रहेको बैठकस्थल- सुरक्षाका चुनौती पनि थपिए ।

बैठकले जनमतसङ्ग्रहलाई ‘नीतिगत बहिष्कार’ गर्ने नीति तय गऱ्यो । तर त्यस निर्णयले पार्टीलाई अझ धेरै द्विविधाग्रस्त बनायो र अराजकताको बाटोमा लताऱ्यो । पार्टीभित्र नीतिगत बहिष्कारको निर्णयलाई एकरूपताका साथ बुझ्ने र व्याख्या गर्ने अवस्था थिएन । त्यस निर्णयलाई कसैले बहुदलको पक्षमा मतदान गर्ने भनेर बुझे, कसैले बहिष्कार गर्ने भनेर । अन्ततः त्यस गलत निर्णयले निर्दलीय पञ्चायती व्यवस्थालाई नै मद्धत पुऱ्यो । त्यतिबेला नेकपा (माले) बहुदलको पक्षमा सक्रियतापूर्वक लागेको भए

कस्तो नतिजा आउँथ्यो होला भन्ने अनुमानको विषय हो। पछि आएर उक्त गलत निर्णयप्रति आत्मालोचना गरिसक्दा पनि हामी विभिन्न आरोपबाट मुक्त हुन सकेका छैनौं।

८. त्यतिबेला महासचिवको सेल्टरलाई हेडक्वार्टर भनिन्थ्यो। सीपी मैनाली पार्टीको महासचिव हुनुहुन्थ्यो। सीतापुर भाँटामा पार्टीको हेडक्वार्टर थियो। उहाँले त्यहीं रहेर जिम्मेवारी सम्हाल्नु हुन्थ्यो। केन्द्रीय कमिटीको बैठक बसेको धौताल (गम्भा) लोधको घर र महासचिव बस्ने परशुराम लोधको घर जोडिएका थिए। बैठकको अन्तिम दिन बैठक कक्षको बाहिर आँगनमा एक जना जोगीको भेषधारण गरेका व्यक्ति भिक्षा माग्न आइपुगे। उनले मधेसी बस्तीमा पहाडे अनुहारका व्यक्तिलाई देखे। हामीलाई शङ्का लाग्यो—कतै जासुस त होइन ? बैठक सम्पन्न भयो। बैठकका सहभागी कमरेडहरू एक—एक गरेर आ—आफ्नो कार्यक्षेत्रतिर प्रस्थान गर्नुभयो। हामी महासचिवलाई अर्को सुरक्षित सेल्टरमा सार्ने निष्कर्षमा पुग्यौं। सेल्टरको व्यवस्था गर्ने, सुरक्षित रूपमा नयाँ सेल्टरमा सार्ने र महासचिवको सहयोगीको भूमिका निर्वाह गर्ने जिम्मेवारी मलाई आइपुग्यो।

मैले महासचिवका लागि बोहरवाका रामसमुज तेलीको घरमा रहने व्यवस्था मिलाएँ र उहाँलाई रातीको समयमा सुरक्षित तवरले सेल्टरमा पुऱ्याएँ। उहाँ त्यहाँ करिब एक हप्ता रहनुभयो। पछि परिस्थिति सामान्य भएपछि हामीले उहाँलाई पुनः सीतापुरमा पुरानो हेडक्वार्टरमा फर्कायौं। सेल्टरमा रहँदा उहाँले अध्ययनमा जोड दिनुहुन्थ्यो। फुर्सदको समयमा सैद्धान्तिक, राजनीतिक विषयमा पार्टीको विचार, दृष्टिकोण बताउनुहुन्थ्यो। स्थानीय परिस्थिति कस्तो छ ? हामीले कसरी काम गर्दछौं, समस्या के छन् आदि विषयमा जानकारी लिनुहुन्थ्यो। सुझाव, निर्देशन दिनुहुन्थ्यो।

सीपी मैनालीका अक्षर राम्रा थिए, छिटो लेखेको पनि बुझिन्थ्यो। उहाँले मलाई आफूले लेखेका लिखतलाई सफा र राम्रो अक्षरमा उतार्न लगाउनुहुन्थ्यो। मेरो अक्षर राम्रो थिएन, सीपी मैनालीसँगको सङ्गतपछि मेरा अक्षर पनि क्रमशः राम्रो हुँदै गए। पछि थाहा भयो, उहाँले वर्ग सङ्घर्ष, मुक्तिमोर्चाजस्ता दस्तावेजहरूका लागि लेख्नुभएको रहेछ, तिनै आर्टिकलहरू मलाई उतार्न लगाउनु भएको रहेछ।

त्यतिबेला नेकपा (माले)मा भाकपा (माले)को जबर्जस्त प्रभाव थियो। विचार, सङ्गठन, सङ्घर्ष र कार्यशैलीमा समेत गहिरो प्रभाव थियो। एक किसिमले भन्दा भाकपा (माले)ले नेकपा (माले)लाई आफ्नो मातहतको सङ्गठन जस्तो ठान्थ्यो। सीपी मैनालीले भाकपा (माले)का प्रकाशनहरू लिबरेसन, लालझण्डा एवं चारु मजुमदार, विनोद मिश्र, सरोज दत्तका रचनाहरू साम्नेमा फिँजारेर राख्ने, बेलाबेलामा पढ्ने र लेख्ने गर्नुहुन्थ्यो। पछि थाहा लाग्यो, उहाँले नेपाली विशेषता र नेपाली आवश्यकताका रचनाहरू तयार

गर्नुभन्दा पनि भाकपा (माले) र त्यस पार्टीका नेताका प्रकाशनहरूको विश्लेषण र दृष्टिकोण अनुरूप पार्टीका प्रकाशनहरू वर्ग सङ्घर्ष र मुक्ति मोर्चाका लागि लेख तयार गर्नु हुँदोरहेछ र मलाई उतार्न लगाउनु हुँदोरहेछ ।

नेकपा (माले) लाई सार्वभौम देशको स्वतन्त्र पार्टीका रूपमा स्थापित गर्न पार्टीभित्र लामै विचारधारात्मक सङ्घर्ष गर्नुपर्थ्यो । को-अर्डिनेसन केन्द्र र नेकपा (माले) लाई लिबरेसन, लालझण्डाजस्ता भाकपा (माले)का प्रकाशनहरू पार्टीव्यापी वितरण गर्ने र त्यसबाट निर्देशित हुने अवस्थाबाट बाहिर आउन निकै मिहिनेत गर्नुपर्थ्यो । मुक्तिमोर्चालाई कम्युनिस्ट समूह नमान्ने, त्यससँग पार्टी एकीकरण नगर्ने, को-अर्डिनेसन केन्द्रमा विलय हुनुपर्ने, पुरानो पार्टी सदस्यतालाई मान्यता नदिने र को-अर्डिनेसन केन्द्रको नयाँ सदस्यता लिनुपर्ने जस्ता अनुचित सर्त स्वीकार गरेर कोके र मुक्तिमोर्चा समूहका बीचमा एकता सम्पन्न भएको थियो । को-अर्डिनेसन केन्द्रका उग्रवामपन्थी-अतिवादी मान्यतालाई विचारधारात्मक सङ्घर्षद्वारा सच्याउने सङ्कल्पका साथ मुक्तिमोर्चाका नेताहरू त्यसमा समाहित हुन सहमत हुनुभएको थियो । नभन्दै कोके र मुक्तिमोर्चाको त्यो एकता कोकेको उग्रवामपन्थी विचार प्रवृत्तिलाई परास्त गर्नका लागि निर्णायक हुन पुग्यो । को-अर्डिनेसन केन्द्र, नेकपा (माले) र नेकपा (एमाले) हुँदै अघि बढेको नेपाली कम्युनिस्ट आन्दोलन समयक्रममा लोकतान्त्रिक क्रान्तिकारी धारामा रूपान्तरित, विकसित हुँदै राष्ट्रिय राजनीतिको निर्णायक शक्ति बन्न पुग्यो ।

९. सीपी मैनालीसँग जोडिएको एउटा रोचक प्रसङ्ग छ । उहाँका काम-कारबाही, अभिव्यक्ति आदिले उहाँ पार्टीको प्रमुख नेता हुनुहुन्छ भन्ने अनुमान लगाउन सहज थियो । उहाँलाई हामी केहीले महासचिव भनेर चिनेका थियौं तर महासचिव भनेर सम्बोधन गर्दैनथ्यौं । एकदिन सीपीले मलाई भन्नुभयो, 'आज हामी भैरहवा जान्छौं, त्यहाँ एक जना कमरेड आउनु भएको छ, उहाँलाई साथै लिएर आउँछौं ।' म अचम्म परें, मनमा कुरा खेल्यो, एक जना कमरेडलाई लिन महासचिव आफैं किन जानुपर्ने होला ? मैले जवाफ फर्काएँ, 'कमरेड नै जानुपर्दैन, म गएर ल्याइहाल्छु नि !' सीपीले आफैं जाने र मलाई पनि साथै लाने निर्णय सुनाउनु भयो । मनका प्रश्नहरू अनुत्तरित थिए, तथापि मैले सहमति जनाएँ ।

भैरहवा प्रस्थान गर्नुअघि सीपीले दारी काट्नुभयो । भुत्ते पत्तीले दारी छिमल्न धेरै समय लाग्यो । उहाँले आफ्नो दारी मुस्किलले काटेपछि मेरो पनि दारी काटिदिनु हुने भयो । मलाई त्यतिबेलासम्म आफैंले दारी काट्न आउँदैनथ्यो । उहाँले दारीमाथि पत्ती चलाउनु हुन्छ, तर पत्तीले दारी काट्दैन, माथिमाथि कुदछ । आफूलाई दुखेर असह्य

भइसक्यो, दुख्यो भन्न पनि नहुने । दुख्यो भन्यो भने त्यति पनि सहन नसक्ने ? यस्ताले के क्रान्ति गर्छन् भन्ने लाग्ला भन्ने डर । मलाई दुखिरहेको छ, तर हाँसीहाँसी सहेँ । अन्ततः सीपी हैरान हुनुभयो र घरबेटी बुचनु लोहारलाई नयाँ पत्ती किन्न पठाउनु भयो । नयाँ पत्ती आएपछि दारी काट्न सजिलो भयो ।

सीपी र म अपराह्नतिर भैरहवाका लागि प्रस्थान गर्थौँ । भैरहवाको बुद्धचोकदेखि केही पश्चिम खाद्य संस्थानका जागिरे साथी (अहिले उहाँको नाम याद भएन)को डेरामा पुग्यौँ । त्यहाँ एक जना महिला कमरेड हुनुहुँदो रहेछ । सीपीले कमरेड निलम भनेर उहाँको परिचय दिनुभयो । मलाई कैलाश भनेर चिनाउनु भयो । निलमसँग सीपीले अर्को कोठामा निकै लामो कुरा गर्नुभयो । निकैबेरपछि हामी त्यहाँबाट सीतापुर भाँटाका लागि प्रस्थान गर्थौँ । करिब एक घण्टाको दूरी पार गर्न हामीलाई झण्डै दुई घण्टा लाग्यो । म अगाडि छु, उहाँहरू दुई जना पछाडि सुस्त गतिमा हिँड्नुभएको छ । एकछिन हिँडेपछि खेतको मेढीमा बस्नुहुन्छ, फेरि सुस्त गतिमा हिँड्नुहुन्छ । झमक्क साँझ परेपछि हामी सीतापुर भाँटाका परशुराम लोधको घरमा आइपुग्यौँ । मलाई बाटामै आभास भैसकेको थियो— उहाँहरू श्रीमान् श्रीमती हुनुहुन्छ । सीपीले घरबेटीलाई आफूहरूको सम्बन्धबारे बताउनु भयो । सीपी सीतापुरको हेडक्वार्टरमा रहँदासम्म निलम पनि सँगै रहनुभयो । धेरै पछि थाहा भयो, निलम त सीता खड्का हुनुहुँदो रहेछ ।

१०. को—अर्डिनेसन केन्द्रले क्रान्तिकारिता र हार्दिकताको आडम्बरमा धेरैजनाले एउटै थालमा सँगै खाना खाने चलन चलाएको थियो । कोही सफा छ, कोही फोहोरी, कोही स्वस्थ छ, कोही बिमारी, तर खाना भने एउटै भाँडामा खानुपर्ने । घिन मान्न, जुठो खान्न भन्न नहुने । कसैलाई रूघा लागेको छ, मुखमा घाउ छ, ज्वरोले ग्रस्त छ, टाइफाइड भएको छ वा जेसुकै भएको होस्, सँगै एउटै भाँडामा खानु पर्ने । म परिवारमा अत्यन्त माया गरेर हुर्काइएको कान्छो सन्तान । मेरा लागि त्यस प्रकारको जीवनशैली कल्पनाभन्दा बाहिरको थियो । जब म पूर्णकालीन भएर पार्टी काममा जुट्न थालें, मलाई अरूसँगै एउटै थालमा खान सिकाइयो । खान्न भनेर— ‘गैरक्रान्तिकारी’, ‘बुर्जुवा’ भइएला भन्ने डर, खाउँ, खान सकिने कुनै थिएन । केही दिन मैले भोकै बसेर, थालको एउटा छेउबाट थोरैमात्र खाएर जोगिन कोसिस गरें । तर त्यसरी जुठो खानबाट बच्ने मेरा सारा प्रयासहरू असफल भए । घरिघरी म एकलै बसेर रुन्थें, पूर्णकालीन राजनीतिक यात्राबाट पछाडि फर्किएर क्याम्पस भर्ना हौँ कि भन्ने सोचथें । अर्को मनले भन्थ्यो, पार्टीका नेताहरूले के भन्नुहोला ? साथीभाइहरू, इष्टमित्रहरू, परिवारका सदस्यहरूले के भन्लान् ? अनि दह्रो मन बनाएर जुठो खाने अभ्यासमा अभ्यस्त हुने अठोट गर्थेँ । समय बित्दै गयो, भोकले

फोहोरलाई पचाउँदै गयो । एउटै थालमा सँगै खाने फोहोरी शैलीमा म पनि अभ्यस्त हुँदै गएँ ।

को-अर्डिनेसन केन्द्र र मुक्तिमोर्चा समूहको एकीकरणपछि अन्य क्रान्तिकारी समूह तथा व्यक्तिहरू को-अर्डिनेसन केन्द्रसँग एकताबद्ध हुने वा समाहित हुने क्रम बढ्दै गयो । को-अर्डिनेसन केन्द्र र सन्देश समूहको एकीकरण भयो । एकीकरणपश्चात् दाङ जाने क्रममा नेत्रलाल अभागी र शोभाराम बस्नेत रूपन्देहीको सीतापुर भाँटामा आइपुगु भयो । प्रदीप नेपाल र म सीतापुरमा थियौँ, उहाँहरूलाई हार्दिक स्वागत गर्‍यौँ । खुसी व्यक्त गर्‍यौँ । एकरात सँगै बस्यौँ, कुराकानी गर्‍यौँ । को-अर्डिनेसन केन्द्रको राजनीतिक सङ्गठनात्मक काम लुम्बिनीभन्दा पश्चिमतिर विस्तार हुन सकेको थिएन । राप्तीमा केन्द्रित भएर काम गर्नुभएका सन्देश समूहका कमरेडहरू को-अर्डिनेसन केन्द्रमा समाहित भएपछि राप्ती र सोभन्दा पश्चिममा पनि विस्तारको आधार तयार भयो ।

प्रदीप नेपालले उहाँहरूलाई नौतनवा पुऱ्याउने र रेल चढाएर बिदा गर्ने जिम्मेवारी मलाई दिनुभयो । बिहानको खाना सँगै खाने र नौतनवा जाने तय भयो । सीतापुर भाँटाका बुचु लोहार र गम्भा लोधको पालो परेको थियो, उहाँहरूले हामी बसेको सेल्टरमा बिहानको खाना ल्याइदिनु भयो ।

को-अर्डिनेसन केन्द्र र सन्देश समूहको एकताको खुसीयाली र विशिष्ट पाहुनाहरूको स्वागतार्थ त्यस दिन हाम्रा लागि मिठो परिकार अर्थात् दाल, भात, तरकारी पाकेको थियो । खाना खाने हामी चार जना थियौँ तर भान्सेले दुईवटा केराको पातलाई घोप्टो पारेर खाना पस्किनु भयो । अर्थात्, एउटा केराको पातमा दुई जनाले खानु पर्ने भयो । हामी त अभ्यस्त भैसकेका थियौँ । नेत्रलाल अभागी र शोभाराम बस्नेतलाई त्यो तरिका मन परेन । तर उहाँहरूले भो भन्न सक्ने अवस्था थिएन । नेत्रलाल अभागी र मैले एउटा पातमा अनि प्रदीप नेपाल र शोभाराम बस्नेतले अर्को पातमा सँगै खायौँ । खाना खाँदै गर्दा नेत्रलाल अभागीले केराको पातको बीचको अग्लो भाग भन्दा उताको मात्र खानुभयो, सँगै मुछनु, मिसाउन चाहनु भएन । खाना खाएपछि हामी भारतको नौतनवाका लागि प्रस्थान गर्‍यौँ । आज पछाडि फर्केर हेर्दा लाग्छ, त्यतिबेला हामी एकअर्काको जुठो खानुलाई ‘क्रान्तिकारिता’ र अलग खानुलाई पेड्री बुर्जुवा भन्ने हद दर्जाको बचकनापनबाट ग्रस्त रहेछौँ ।

११. प्रदीप नेपालले मलाई सीतापुरका पाँच जना किसान साथीहरू लिएर भारतको नौतनवा जाने, नेत्रलाल अभागी र शोभाराम बस्नेतलाई रेल चढाएर बिदा गर्ने र नौतनवाबाट पार्टीका दस्ताबेजहरू लिएर फर्किने जिम्मेवारी दिनुभएको थियो ।

म त्यसअघि कहिल्यै नौतनवा गएको थिइँ र प्रतिबन्धित पार्टीका महत्त्वपूर्ण दस्ताबेज स्वदेश भित्र्याउने चुनौतीपूर्ण जिम्मेवारी पूरा गरेको अनुभव पनि थिएन। त्यतिबेला म भाषिक दृष्टिले स्थानीय अवधी र हिन्दी भाषामा कमजोर थिएँ। तथापि, नेत्रलाल अभागी, शोभाराम बस्नेत र स्थानीय साथीहरूलाई लिएर नौतनवा गएँ। नेपाल-भारतको सिमानामा पुग्दा नेत्रलाल अभागी पिसाब फेर्न झाडीतिर जानुभयो। फर्किएर आउँदासम्ममा भारतका सीमा प्रहरी आएर हाम्रा झोला खानतलासी गर्दै थिए। उनीहरूले झोलामा को-अर्डिनेसन केन्द्र र सन्देश समूहका दस्ताबेज देखे र सोधे- 'तुम लोग कम्युनिस्ट हो क्या?' मैले 'हाँ' भनेर जवाफ दिएँ। उनीहरूले नेत्रलाल अभागीको झोलामा एउटा सानो चिठ्ठी आकारको स्टिच गरेको कागज भेटे। उनीहरू त्यो कागज खोल्न चाहने, नेत्रलाल अभागी खोल्न तयार नहुने, एकछिन तनाव भयो। मैले नेत्र कमरेडलाई सोधेँ, यो स्टिच गरेको कागजमा के छ? उहाँले को-अर्डिनेसन केन्द्रको पर्चा भएको जानकारी दिनुभयो। मैले खोलिदिउँ भने, उहाँले खोलेर देखाउनु भयो। उनीहरूले 'तुम लोग क्यों तड्ग करते हो?' भन्दै हामीलाई छाडिदिए।

हामीले नौतनवाको रेलवे स्टेसनमा पुगेर नेत्रलाल अभागी र शोभाराम बस्नेतलाई हार्दिकता साटासाट गर्दै बिदा गर्‍योँ। हामी जुन बाटो गएका थियौँ, त्यहीबाट फर्किएँ थियौँ। नेपाल-भारत सिमानामा नेपाल प्रहरीका हबल्दार र सिपाहीहरूसँग जम्काभेट भयो। उनीहरूले रोके। हाम्रो झोलामा को-अर्डिनेसन केन्द्रका छानिएका रचनाहरू र अरू महत्त्वपूर्ण दस्ताबेज थिए। पञ्चायती कालरात्रिमा कम्युनिस्ट पार्टीका दस्ताबेज सहित गिरफ्तार हुनु पार्टीका लागि क्षतिको विषय थियो। हामीले प्रहरीको पञ्जाबाट उम्कने उपाय खोज्न थाल्यौँ।

प्रदीप नेपालले हामीलाई खाजा खानका लागि भनेर भारतीय १० रुपैयाँ दिनुभएको थियो। हामीले ५ रुपैयाँ ७५ पैसाको भेली र च्युरा किन्यौँ। हामीसँग भारु चार रुपैयाँ २५ पैसा बाँकी रहेको थियो। प्रहरीको पञ्जाबाट उम्किन हामीले त्यही पैसा प्रयोग गर्ने सोच बनायौँ। मैले प्रहरीलाई 'हामी नेपाली जनताको मुक्तिका लागि सङ्घर्ष गर्ने कम्युनिस्ट कार्यकर्ता हौँ। हामीले राजतन्त्र र पञ्चायती व्यवस्थालाई ध्वस्त पाछौँ, जनताको राज कायम गछौँ र तपाईंहरूको समेत हित र कल्याण गछौँ' भनेर सम्झाउने कोसिस गरेँ। मेरो तर्क खेर गयो। प्रहरीले हामीलाई जिल्ला प्रहरी कार्यालयमा लैजाने भए। अन्तिम कोसिस गर्नुपर्छ भन्ने लाग्यो र मैले प्रहरी टोलीको मुख्य व्यक्ति (सई वा असई के थिए कुन्नि?) सँग एकान्तमा कुरा गरेँ। मैले भनेँ- हामीलाई छाडिदिनुस्, म तपाईंलाई तीन सय रुपैयाँ दिन्छु। उनले त्यतिले नहुने, पाँच सय रुपैयाँ दिनुपर्ने सर्त राखे। मैले त्यति त सक्दिनँ, तीन सयमा मान्नुस् भनेँ। अन्ततः उनी तीन सयमै सहमत भए। त्यसपछि

मैले भनें, 'अहिले हामीसँग ४ रुपैयाँ २५ पैसा भारु छ, यो लिनूसू, बाँकी रकम पर्सि यसै समयमा यही ठाउँमा ल्याइदिन्छु।' एकछिन उनी अलमलमा परे र भने पर्सि हुँदैन, भोलि चाहिन्छ। मैले 'भोलि पनि सकिदैन, पर्सि ल्याइदिन्छु, मान्नुहुन्न भने हामीलाई गिरफ्तार गर्नुस्' भने। उनले मेरो भनाइलाई विश्वास गरे र पर्सिपल्ट त्यही ठाउँमा २ सय ९५ रुपैयाँ ७५ पैसा दिने गरी हामीलाई छाड्न सहमत भए। मैले ४ रुपैयाँ २५ पैसा भारु उनको हातमा थमाएँ। उनले हिसाब गर्न सजिलो हुन्छ भन्दै २५ पैसा फिर्ता गरे। हामी उत्साहका साथ सीतापुर भाँटातिर लाग्यौं। प्रहरीलाई झुक्याउन सकेकामा हामी दड्ग थियौं।

सीतापुर भाँटा पुग्दा झमक्क साँझ परिसकेको थियो। हामीले दस्ताबेजको भारी बिसायौं र प्रदीप नेपाललाई बुझायौं। प्रहरीको पञ्जामा परेको र प्रहरीलाई चक्मा दिएर उम्किएको घटना विवरण सुनायौं। स्याब्बासी पाइएला भन्ने अपेक्षा गरेका थियौं। तर प्रदीप नेपालले हामीलाई 'प्रहरीलाई पैसा दिएर उम्कने ? एउटा क्रान्तिकारी कम्युनिस्ट भएर यस्तो कायरता प्रदर्शित गर्ने ?' भन्दै कडा आलोचना गर्नुभयो। आइन्दा यस्तो नगर्न चेतावनीको भाषामा निर्देशन दिनुभयो। म रातभरि निदाउन सकिनँ। आफूबाट गम्भीर गल्ती भएको महसुस भयो। गल्ती कसरी सच्याउने ? पार्टी र नेता कमरेडहरूको विश्वास कसरी जित्ने ? कसरी आगामी दिनमा गल्ती गर्नबाट जोगिने ? मनमा यस्तै-यस्तै तरङ्ग आइरह्यो।

दोस्रो पटकदेखि प्रदीप नेपालले दस्ताबेज भित्र्याउन नौतनवा जाँदा हामीलाई पैसा होइन, भेली र च्युरा दिएर पठाउन थाल्नु भयो। सायद नगद पैसा नभएपछि हामीले गल्ती गर्दैनौं भन्ने ठान्नुभयो होला। भेली र च्युरा बोकेर जाने, दस्ताबेज बोकेर फर्किने र पार्टीलाई बुझाउने। नौतनवाबाट रूपन्देहीमा दस्ताबेज भित्र्याउने मुख्य जिम्मेवारी मैरे थियो। मैले किसान साथीहरूमध्ये कहिले कसलाई त कहिले कसलाई लिएर नौतनवा जान्थे र दस्ताबेजको भारी बोकेर फर्किन्थे।

एकपटक वर्षायाम थियो, हामी नौतनवाबाट दस्ताबेजको भारी बोकेर सीतापुर भाँटा आइपुग्दै थियौं। झमक्क साँझ परेको थियो। भर्खर पानी बिसाएको हिलो बाटो थियो। गणसारीनेर आइपुग्दा मलाई सर्पले टोक्यो। अब के गर्ने ? हस्पिटल जाने कि सीतापुर भाँटा जाने ? हामीसँग उपचारका लागि एक रुपियाँ पनि थिएन। दस्ताबेजको भारी गन्तव्यमा पुर्‍याउने जिम्मेवारी पनि पूरा गर्नु थियो। त्यसैले हामी सीतापुर भाँटातिर नै लाग्यौं। त्यहाँ पुगेपछि हामीले दस्ताबेजको भारी बिसायौं। त्यहाँ अरू कोही जिम्मेवार कमरेडहरू हुनुहुन्नथ्यो। मैले सेल्टरमा हुनुभएका किसान कमरेडहरूसँग आफूलाई सर्पले टोकेको बताएँ। बायाँ पैतालाको माथिपट्टि सर्पले टोकेको घाउबाट रगत बगिरहेको

थियो । किसान साथीहरूले मेरो तिघ्रा रसीले बाँध्नुभयो र मलाई खुर्सानी खान दिनुभयो । सर्प विषालु हो होइन भनेर बुझ्न खुर्सानी खान दिने चलन रहेछ । खुर्सानी खाँदा पिरो भयो भने सर्प विषालु होइन, पिरो हुन छाड्यो भने विषालू हो भन्ने थाहा लाग्दो रहेछ । खुर्सानी खाँदा मलाई पिरो भयो । उहाँहरूले आधा घण्टाको फरकमा राती १२ बजेसम्म पनि खुर्सानी खान लगाउनु भयो । मलाई हरेक पटक पिरो भैरह्यो । उहाँहरू विषालु सर्प होइन भन्ने निष्कर्षमा पुग्न भयो र मेरो खुट्टाको रसी खोलिदिनु भयो । सर्पको टोकाइबाट सुरक्षित हुन पाएकामा त खुसी लाग्ने नै भयो । तर मनमा एउटा अव्यक्त त्रास लामो समयसम्म रहिरह्यो— कदाचित् मलाई टोक्ने सर्प विषालु थियो भने मेरो हालत के हुन्थ्यो होला ? त्यस्तो अवस्थामा खुर्सानी खाएर त जीवन जोगिने थिएन ।

१२. पूर्णकालीन एवं भूमिगत राजनीतिक यात्राका सुरुका दिनहरूमा चार गाउँको मेरो कार्यक्षेत्र, करिब एक दर्जन घरमा महिना दिन बिताउनु पर्ने प्रतिकूल परिस्थिति थियो । पार्टीले हामीलाई जनताको घरमा आश्रय लिएर, जनताको सुखदुःखमा सहभागी भएर, जनतासँग एकाकार भएर, जनताको विश्वास जितेर पार्टीको जनाधार विस्तार गर्ने, सङ्गठन निर्माण गर्ने र सङ्घर्षका योजना निर्माण तथा कार्यान्वयन गर्ने निर्देशन दिएको थियो । जनता जहाँ जसरी बस्छन्, त्यसैगरी बस्ने, जे खान्छन् त्यही खाने, भात—भान्छा, घर सफा गर्ने, खाना पकाउने, भाँडा माइने, कपडा धुने, अनुकूलता हेरेर खेत जोत्ने, बाली लगाउने, बाली उठाउने लगायतका श्रममा सहभागी हुन भनिएको थियो । सुरुमा त धेरै असहज र अप्ठ्यारो महसुस भयो । जब समय बित्दै गयो, क्रमशः पार्टीको निर्देशन अनुरूप चलन अभ्यस्त हुँदै गए ।

बोहरवामा रुदल यादवको घर मेरो अलिक बाक्लो बस्ने सेल्टर थियो । घरायशी श्रम र सुखदुःखमा सहभागिता तथा जीवन्त संवादले गर्दा परिवारका सबै उमेर समूहका व्यक्तिहरूले मलाई औधि माया गर्नुहुन्थ्यो । मङ्सिरको महिना, बिहानको समय थियो । जाडो छल्लन हामीले घरसँगै जोडिएको गाईगोठमा कौडा (करिब ६ इन्च गहिरो खाल्टोमा गोबरका गुइँटा, धानको भुस र सुकेको झारपात बालेर तयार गरिएको आगो ताप्ने ठाउँ) तापेका थियौं । परिवारका प्रायः सबै आगो वरिपरि हुनुहुन्थ्यो । एउटा सप्रिएको मुसा दौडिएर नजिक आइपुग्यो । सानो भाइले आफ्नी आमालाई भन्यो— ‘माई रे हयी चुहवा के मुवा दे ।’ भाउजूले कौडाको छेउमा रहेको लाठीले मुसालाई हिकाउनु भयो । मुसाको टाउकैमा लाग्यो र छटपटिँदै उत्तानो पन्यो । सानो भाइले आमालाई फेरि भन्यो— ‘माइ रे ये के भुज द ।’ भाउजूले त्यो मुसालाई झिरले रोपेर बलिरहेको कौडामा पोल्नुभयो । काठको छेस्काले घोटेर डढेको रौंको धूलो झार्नुभयो । काट्नु भयो, आन्द्राभुँडी फाल्नु भयो, टुक्राटुक्रा पार्नुभयो । प्रत्येक टुक्रालाई फलामको सुइरोमा उनेर फेरि सेकुवाको

शैलीमा पोल्नुभयो । थालमा राखेर खाने तेल, नुन, खुर्सीनी, लसुनमा मोल्नुभयो । सानो भाइले मलाई औधी माया गर्थ्यो । त्यस घरमा जानासाथ मसँगै बस्ने, खाने र खेल्ने उसको रुचिको विषय थियो । उसले मलाई देखाउँदै आमालाई भन्यो— ‘माइ रे भुजल चुहवा दाइ के दर्द ।’ भाउजूले सानो भाइको आग्रह बमोजिम खान तयार भएको मुसाको मासुका चार टुक्रा कचौरामा राखेर मलाई दिनुभयो ।

म फसादमा परें । जनताले जे दिन्छन्, जे खान्छन्, त्यही खानू भन्ने पार्टीको निर्देशन छ । मुसा नखाउँ पार्टी आदेशको अवज्ञा हुन्छ । खाउँ, खान सकिने अवस्था नै छैन । आफूले जान्दा मुसा त बिरालोको खाना हो । मान्छेले मुसा खान्छ र त्यो पनि आफैँले खानुपर्छ भन्ने कुरा कल्पनाबाहिरको विषय थियो । केहीबेर कचौरामा मुसाको मासु राखेर खाउँ कि नखाउँको द्विविधामा घोरिएर बसेँ । धेरै समय अनिर्णयमा रहन सम्भव थिएन । मुसाको मासु नखाँदा आफूलाई जनताभन्दा अलग र विशेष ठानेको अर्थ लाग्थ्यो र आलोचना हुन सक्थ्यो । अन्ततः करिब आधा घण्टाको अन्तरालमा मैले मुसाको मासु खाने निर्णय गरें । मुसा खाँदा उल्टी भयो भने ? खाने निर्णयपछि पनि कसरी खाने भन्ने पिरलोले छाडेन । अन्ततः मैले मुसाको टुक्रा जिब्रोको फेँदमा राख्ने र नचबाई निल्ने निधो गरें । त्यसैगरी एक—एक गरेर मुसाका चार टुक्रा मासु निलें ।

मङ्सिरमा धान काटेपछि धान खाने मुसा मार्न सेल्टरदाताहरू कोदालो र बाल्टिन बोकेर खेत खलिहानमा जानुहुन्थ्यो । प्वालको एउटा छेउमा पानी हालेपछि मुसा अर्को छेउको प्वालबाट निस्कन्थे । प्वालको मुखमा जाली राखेर मुसा समातिन्थ्यो । प्वालमा पानी हाल्दा मुसा निस्किएन भने कोदालोले प्वाल खनेर मुसा खोजिन्थ्यो । हिउँदमा मुसाको सिकार पर्याप्त मात्रामा हुन्थ्यो । मुसाको मासु घरका सदस्यलाई मात्र होइन, पाहुनाहरूका लागि समेत विशेष परिकार हुन्थ्यो । म क्रमशः मुसाको मासुमा अभ्यस्त हुँदै गएँ । मुसाको मासु खाने मात्र होइन, पकाउनमा समेत सहभागी हुन थालें । हिउँदको समयमा अधिकांश सेल्टरमा केही दिन बिराएर मुसा पाक्थ्यो । म मुसाको मासु खान सक्ने मात्र होइन, स्वाद मानेर खाने सक्ने हुँदै गएँ ।

एकदिन हनैयाको सेल्टरमा त्रिलोचन ढकाल आइपुगनु भयो । उहाँ उत्तर—पश्चिम क्षेत्र (हालको गण्डकी प्रदेश)का लागि पार्टीका प्रकाशन लैजाने योजनाका साथ आउनुभएको थियो । त्यस दिन घरबेटीले पर्याप्त मात्रामा मुसाको सिकार गर्नुभएको थियो । भान्सामा मुसाको मासुको मिठो परिकार तयार भएको थियो । हामीले सँगै खाना खायौँ, उहाँले पनि स्वाद मानेर मुसाको मासु खानुभयो । पछि हामीले सोध्यौँ, आज खाएको मासु केको थियो, तपाईँले चिन्नु भयो ? उहाँले तित्रा, कालिज वा अन्य कुनै चराको मासु होला भन्ने

अनुमान लगाउनु भयो । त्यस दिन अन्यथा होला भन्ने ठानेर हामीले बताएनौं, भोलिपल्ट मुसाको मासु भनेर बतायौं ।

१३. पार्टीको निर्णय अनुरूप प्रदीप नेपाल पश्चिम-दक्षिण क्षेत्र (साबिकको लुम्बिनी अञ्चल)बाट पूर्व-उत्तर (साबिकको मेची, कोशीका पहाडी जिल्ला) का लागि बिदा हुनुभयो । सीतापुर भाँटामा बिदाइ समारोह आयोजना गरियो । भीमनारायण थारु लगायतका कमरेडहरू बिदाइ समारोहमा सहभागी भएका थियौं । हामीले सँगै खाना खायौं । सँगै काम गर्दाका सम्झनाहरू साटासाट गर्नुभयो । अप्ट्यारो बेलामा पार्टी निर्माणमा नेतृत्व गर्नुभएका आदरणीय नेतलाई बिदा गर्नुपर्दा हाम्रो मन भारी भएको थियो । मैले उहाँलाई सीतापुर भाँटाबाट भारतको गोरखपुरसम्म गएर रेल चढाएर बिदा गरें ।

भदौको महिना थियो । घनघोर वर्षापछिको गणसारी गाउँ किनारको बाटो हिलाम्मे थियो । हामी बेहिचक कुरा गर्दै हिँडिरहेका थियौं । हामीलाई समयमै गोरखपुर पुगु र रेल भेट्टाउनु थियो । गोबर र माटो मिसिएको हिलोमा आधा भाग लत्पतिएको, कसैले कोपरेको पोलेको मकैको घाँघामा हाम्रो आँखा पऱ्यो । प्रदीप नेपाल टक्क अडिनुभयो । मकैको घाँघातिर सङ्केत गर्दै भन्नुभयो- ‘देख्नुभयो ?’ मेरो सहज जवाफ थियो- ‘देखें ।’ उहाँले फेरि प्रश्न गर्नुभयो- ‘के गर्ने ?’ म अलमलमा परें । मलाई लाग्यो मेरो परीक्षा हुँदैछ । परीक्षामा उत्तीर्ण हुन मैले जवाफ फर्काएँ- ‘भुइँबाट उठाउने, पानीले धुने, छोडाउने र खाने ।’ उहाँले मेरो भनाइमा सहमति जनाउँदै उठाउन निर्देशन दिनुभयो । मैले उठाएँ, गाउँको चापाकलमा गएर धोएँ, छोडाएँ र हामी दुई जनाले बाँडीचुँडी खायौं । त्यो मकै हिलोमा मात्र थिएन, गोबर मिसिएको हिलोमा थियो, नजाने के के मिसिएको हिलो थियो ।

यात्राका क्रममा प्रदीप नेपालले करिब आधा घण्टा भुइँमा खसेको त्यो मकै किन खानुपर्छ भनेर बताउनु भयो । उहाँको तर्क थियो- ‘हामी जनतासँग सम्पूर्ण रूपमा एकाकार हुनुपर्छ । त्यसका लागि उनीहरूले जे जस्तो खान्छन्, त्यो खान सक्नु पर्छ । विपन्न परिवारका मानिसहरूले यस्तो मकै भुइँबाट उठाएर खान्छन्, त्यसैले हामीले पनि खानु पर्छ ।’ आजको मेरो चेतनाले भन्छ, जनतासँग एकाकार हुनु त नितान्त उचित र आवश्यक कुरा हो । तर हामी जनताको पछाँटे चेतनासँग एकाकार हुने होइन, जनतालाई अग्रगामी विचारद्वारा प्रशिक्षित गर्दै एकाकार हुनु पर्छ ।

१४. बोहरवामा सन्तप्रसाद यादवको घर मैले आश्रय लिने महत्त्वपूर्ण सेल्टर थियो । त्यहाँ रहँदाका दुईवटा अवस्था मेरा लागि सदा स्मरणीय छन् । एकातिर सेल्टरदाताले मलाई असाधारण माया, स्नेह र संरक्षण गर्नुहुन्थ्यो । अर्कातिर खान, बस्न अत्यन्तै कठिन थियो । जाडोको समयमा नून, खुर्सानी र लसुनको चटनीसँग गहुँको सुखारोटी मेरा लागि

चौरासी व्यञ्जनसरह थियो । यो हाम्रो नियमित भोजन थियो । कहिलेकाहीं एक अञ्जुली जति उसिना चामलको भुजिया दिउँसोको खाजा हुन्थ्यो । दाल, भात, तरकारी खान पाउँदा दसैं आएजस्तो लाग्थ्यो । पुस-माघको जाडोमा पराल ओच्छयाउने र लुङ्गी ओड्ने वा लुङ्गी ओच्छयाउने र पराल ओढ्ने, सुत्नका लागि यी दुईमध्ये एउटा विकल्प रोज्नुपर्ने अवस्था थियो । त्यहाँ बस्दाको मेरो अनुभव के छ भने मानिसले सहन सक्ने क्षमता बढाउँदै लग्यो भने जस्तोसुकै प्रतिकूल परिस्थितिमा पनि टिक्न सक्छ । भोक, तिर्खा, जाडो, गर्मी र कस्तै अभाव वा प्रतिकूलताले पनि मानिसलाई विचलित बनाउन सक्तैन । सन्तप्रसाद यादव २०५४ मा मैनेहिया गाउँ विकास समितिको उपाध्यक्षमा निर्वाचित हुनुभयो ।

१५. जाडोको मौसम थियो । एकदिन भीमनारायण थारु र म हनैयाबाट फर्साटिकरको बाटो भएर सेमलार जाँदै थियो । हामी मनहोरापुर भाँटांमा मरेका मानिसको अन्त्येष्टि गर्ने ठाउँ अर्थात् मसानघाटको नजिक पुग्यौं । त्यहाँ हामीले नयाँ लाग्ने, राम्रो खोल भएको बाक्लो सिरक देख्यौं । पुस-माघको जाडोमा चिसोमा सुत्नुपर्दाको पीडा सम्झना भयो । आपसी सल्लाहपछि हामीले त्यो सिरक लैजाने निर्णय गर्नुभयो । त्यसदिन हामीलाई सेमलार जानु थियो । हामी राती ९ बजेतिर सेल्टरमा पुग्यौं । सिरकको भारी बिसायौं । सिरक हाम्रो साथमा देखेर घरमुली अचम्म पर्नुभयो । परिवारका सबैका सामु रहस्य खोल्न उचित ठानेनौं र घरमुलीलाई एकान्तमा लगेर सबिस्तार बतायौं । रातीको खानापछि ठूलो कसौँडीमा खरानी पानी उमाल्यौं र सिरकको खोल राखेर एकछिनसम्म पकायौं । सबै प्रकारका ब्याक्टेरिया, भाइरस मरे होलान् भन्ने भएपछि चुलोबाट कसौँडी उतार्नुभयो । सिरकको खोल मिचिमिची धोयौं, पखाल्यौं र सुकायौं । त्यहाँबाट हामी पर्सिपल्ट सीतापुर भाँटां जानु थियो । हामीले त्यो सिरक पालोपालो बोकेर सीतापुर पुर्‍यायौं । भूमिगतकालभरि त्यो सिरक सीतापुर भाँटांको मुख्य सेल्टरमा पार्टीका भूमिगत नेता, कार्यकर्ताले ओढ्न प्रयोग भयो । मसानघाटको सिरकले कैयौं नेता-कार्यकर्तालाई जाडोबाट जोगायो । सीतापुर भाँटांको सेल्टरमा बस्दा प्रदीप नेपाल, सीपी मैनाली, जीवराज आश्रित, मोदनाथ प्रश्रित, नेत्रलाल अभागी, सिद्धिनाथ ज्ञवाली, भीमनारायण थारु, शान्ता मानवी, म लगायत दर्जनौं नेता-कार्यकर्ताले त्यो सिरक ओडेर जाडोबाट जोगिएका छौं ।

१६. जनमतसङ्ग्रहपछि प्रकाशित पार्टीका दस्तावेजहरू लिएर मोदनाथ प्रश्रित बनारसबाट नौतनवा आउने, हामी यताबाट जाने र दस्तावेज बोकेर सीतापुर फर्किने योजना बन्यो । तदनुरूप सात जना साथीहरू नौतनवा पुगेर रेलवे स्टेसनमा प्रश्रितजीलाई कुरेर बस्यौं । छकछक गर्दै रेल आइपुग्यो । प्रश्रितजी दस्तावेजको बोरा घिसाउँदै रेलबाट ओर्लिनु भयो । हामीले त्यो बोरा उठाएर नजिकैको होटलमा लग्यौं । बोराको सामानलाई

झोला-झोलामा बाँड्यौं र आ-आफ्ना गहौं झोला बोकेर गाउँको बाटो सीतापुरका लागि प्रस्थान गर्थौं। प्रश्रितजीले कविता भाउजूका लागि लुङ्गी र केही आयुर्वेदिक औषधि किन्ने कुरा गर्नुभयो। मैले साथीहरूलाई नौतनवा बजार पश्चिमको बगैंचामा बस्न भनँ। प्रश्रितजी र म बजार पस्यौं। हामी फर्किँदा ढिलो भैसकेको थियो, बगैंचामा पुग्दा साथीहरू हिँडिसक्नु भएको थियो। प्रश्रितजीलाई बाटोका बारेमा केही थाहा थिएन। मलाई पनि भैरहवा विमानस्थलको पश्चिम भएर बेथरी हुँदै सीतापुर जाने एउटा मात्र बाटो थाहा थियो। साथीहरू कुन बाटो लामनुभयो, थाहा भएन। हामी भने मलाई थाहा भएको बाटो लाग्यौं। भैरहवा विमानस्थलको नजिक आइपुग्दा लुम्बिनी रोडमा मानिसहरूको झुण्ड देखियो। अलिक नजिक पुगेपछि औपचारिक पोसाकका प्रहरीहरूको माझमा हाम्रा साथीहरू देखिनुभयो। हामीलाई यकिन भयो, साथीहरू गिरफ्तार हुनुभएछ। उहाँहरू र हामीबीच करिब दुई सय मिटरको दूरी थियो। हामी त्यहीं रोकियोँ र पश्चिम दक्षिणतिर भाग्न थाल्यौं। साथीहरूले प्रहरीलाई हाम्रा बारेमा बताइसक्नु भएको रहेछ। प्रहरीले कुरेर बसेको रहेछ।

हामी भागेको देखेपछि प्रहरीको एउटा जत्था साथीहरूलाई कुरेर बस्यो र अर्को जत्था हामीलाई गिरफ्तार गर्न तीव्र गतिमा कुदेर नजिक आइपुग्यो। प्रहरीले कटबाँसको लाठीले मलाई दुईवटै तिघ्रामा एकसाथ लाग्ने गरी चोटिलो प्रहार गर्‍यो। मैले ऐया... भनेर चिच्याएँ। प्रश्रितजीले किन पिट्छस् भनेर लाठी समाउनु भयो। उनीहरूले हामीलाई साथीहरू भएको ठाउँ, बुद्धचोक र गल्लामण्डी जाने दोबाटोमा लगे। हामी जिल्ला प्रहरी कार्यालयको करिब दुई किलोमिटरको दूरीमा थियौं। साँझ पर्न थालेको थियो। हामीलाई भाग्न सजिलो र सायद सम्भव पनि थिएन। तथापि प्रश्रित र मैले कसरी भाग्ने भन्ने सल्लाह गर्‍यौं। सडकबाट धूलो बालुवा उठाउने, प्रहरीको आँखा ताकेर फ्याँक्ने, प्रहरीहरू आँखा मिच्च थाल्छन्, हामी भाग्ने भन्ने सल्लाह भयो। तर प्रहरीको सङ्ख्या, उनीहरूको उपस्थिति र छरिएर रहेको अवस्थाले गर्दा भाग्ने योजना सफल हुन सकेन। सीतापुरको सेल्टरमा पुग्नका लागि चालिएका हाम्रा पाइला प्रहरी कस्टडीमा पुगेर रोकिए। जनताको न्यानो स्नेह सहितको सीतापुरको सेल्टरको साटो कठोर यातना सहितको प्रहरी कस्टडी हाम्रो नयाँ सेल्टर बन्न पुग्यो। प्रहरी कस्टडीको दुई साताभन्दा लामो बसाइँपछि अञ्चालाधीश मनमोहन मिश्रको निर्णयका आधारमा हामीलाई राजकाज अपराधमा ३ वर्ष जेल, तीन हजार जरिवाना र 'क' श्रेणीको सिदा सहित भैरहवा जेल चलान गरियो। अब भैरहवा जेल हाम्रा लागि नयाँ सेल्टर बन्न पुग्यो।

जीवनका ऊर्जाशील तीन वर्ष जेलमा बिताउने कुरा हाम्रा लागि सहज थिएन। उता पार्टीको जेल नीति-सकेसम्म जेल विद्रोह गरेर जनताको माझमा जाने र पार्टी काममा जुट्ने भन्ने थियो। अञ्चलाधीश मनमोहन मिश्रले हामीलाई एक-एक गरेर बयान लिन

लगाउँथे र बयान सकिएकाहरूलाई सजाय तोकेर जेल चलान गर्थे। बुटवलको प्रहरी कार्यालयबाट सबैभन्दा पहिला मोदनाथ प्रश्रित भैरहवा जेल चलान हुनुभयो। बयान सकिएपछि पर्सिपल्ट मलाई जेलमा पठाइयो। एवारितले सबै साथीहरूलाई भैरहवा जेल चलान गरियो। प्रश्रित र म बाहेक अरू साथीहरूलाई २ वर्ष जेल र 'ख' श्रेणीको सिदा तोकियो। प्रश्रितजी र म जेलमा भेट भएसँगै जेलविद्रोहको योजना बनाउनमा तल्लीन भयौं। करिब एक हप्ता लगातारको छलफल गरेपछि हामी जेल विद्रोहको मोडालिटी तय गर्न सहमत भयौं र जेलविद्रोह गरेर जनताका बीचमा गई छाड्ने दृढ निश्चय गर्थौं। जेल विद्रोहको अनुभव अत्यन्त रोमाञ्चक छ। योजना बनेको ४५ औं दिन बिहान हामी भैरहवा जेलबाट बाहिर निस्कन सफल भयौं। राती करिब ११ बजे सुरु भएको जेलबाट बाहिर निस्कने हाम्रो प्रयास बिहान ४.४५ बजेमात्र सम्पन्न भयो।

१७. हामीले जेलविद्रोहको तयारी गरिरहँदा जेलबाट निस्केपछि कहाँ जाने भन्ने पनि छलफल गर्दै थियौं। एकसरो छलफलपछि विदेश (भारत) नजाने, देशभित्रै रहने निर्णय गर्थौं। चार किलोमिटर दक्षिण जाँदा हामी नेपालको सिमाना पार गरेर भारतीय भूमिमा पुग्न र सजिलै सुरक्षित हुन सक्थौं। तर हामीले सुरक्षाका लागि सजिलो बाटो रोच्ने होइन, सावधानीका साथ देशभित्रै रहने निश्चय गर्थौं। भैरहवा जेलको पर्खालबाहिर आइपुग्दा रिमरिम उज्यालो भइसकेको थियो। हाम्रा सामु गम्भीर सुरक्षा चुनौती थियो। ठूलो सङ्ख्यामा हतियारधारी प्रहरी हाम्रो खोजीमा परिचालित भइसकेका थिए। सानो असावधानी हुँदा हामी गिरफ्तार हुन सक्थौं। गिरफ्तार हुँदा निर्मम यातना त मामुली कुरा थियो, हाम्र विरुद्ध त्यसभन्दा बढी पनि हुन सक्थ्यो। जनताका माझमा रहेर क्रान्तिका निम्ति समर्पित हुने हाम्रो सङ्कल्पका सामु ब्रेक लाग्न सक्थ्यो। तर, हामीसँग विकल्प सीमित थियो। हामी भैरहवा जेलबाट करिब एक किलोमिटरको दूरीमा रहेको गोलीगढका पुष्पराज/सीताकहाँ गयौं। उहाँहरू हामीलाई देखेर डराउनु भयो। उहाँहरू नियमितजसो हामीलाई भेट्न जेलमा जानुहुन्थ्यो। हिजोसम्म जेलमा भेटेको व्यक्ति आज बिहान झिसमिसे उज्यालोमै जेलबाट करिब एक किलोमिटरको दूरीमा आफ्नो आँगनमा आएको देख्दा डराउनु स्वाभाविकै थियो। पुष्पराज भैरहवामा चिनिएका कम्युनिस्ट। प्रहरी हाम्रो खोजीमा उहाँको घरमा आउने सम्भावना थियो। त्यसैले उहाँहरूले हामीलाई त्यहाँ नबस्न सल्लाह दिनुभयो। पुष्पराजले हामीलाई गोलिगढपूर्वको गाउँको सिमानासम्म छाड्न जानुभयो। हामी त्यहाँबाट खेतैखेत उत्तरतिर लाग्यौं। करिब ४ घण्टा हिँडेपछि हामी बिहुलीको नजिक पुग्यौं। त्यहाँ मलाई थाहा भएको सेल्टर बाबुराम चौधरीको घर मात्र थियो। बिहानको करिब ९ बजे हामी उहाँको घरमा पुग्यौं। हामी ६ जनाको समूहमा थियौं। घरमा बिना सिंह र परिवारका अन्य सदस्य हुनुहुन्थ्यो। बिनाले हामीलाई चिन्नु थारुकहाँ

अर्थात् सुरक्षित सेल्टरमा लानुभयो । चिन्नुको निवासमा प्रवेश गर्दा नगर्दै प्रहरीको जत्था गाउँको दक्षिणको बाटो भएर कुदिरहेका थिए । दुई दिन हामीले चिन्नु थारु र दोहा थारुको निवासमा आश्रय लियौं । चिन्नुको विपन्न परिवार, खपडाको छाना भएको अँध्यारो र सानो घर, झिँगा र मच्छडको प्रकोप, तर असाधारण माया, स्नेह, सद्भावयुक्त व्यवहार । हामीलाई प्रहरी प्रशासनबाट सुरक्षित राख्नुभएको मात्र होइन, अवस्था अनुसारको खानपिन र सुत्ने बस्ने प्रबन्ध गर्नुभयो । कहिल्यै बिर्सन सकिँदैन चिन्नु, दोहा, बिना, बाबुराम र उहाँहरूको परिवारका अन्य सदस्यको त्यो आत्मीय व्यवहार । जेल तोडेर आएका र प्रहरीले सम्पूर्ण तागतका साथ खोजिरहेका हामीलाई त्यो पनि भैरहवादेखि केही घण्टाको दूरीका बस्तीमा सुरक्षित तवरले राख्ने कुरा चानचुने साहस, सुझबुझको विषय थिएन । हामी त्यस्तो प्रतिकूल परिस्थितिमा पनि जनताको घरमा सुरक्षित रूपमा आश्रय लिएर जोगिन सफल भयौं ।

पर्सिपल्ट रातको समयमा हामी तुकतुकियाका परमेश्वर थारुकहाँ पुग्यौं । त्यहाँ हामीलाई परमेश्वर थारु, रामशङ्कर थारु, तमलेश्वर थारु लगायत स्थानीय किसान साथीहरूले आश्रय दिनुभयो, संरक्षण गर्नुभयो । केही दिन त्यहाँ बसेपछि हामी टटेराभाँटा गयौं । त्यहाँ पार्टीप्रति अत्यन्त निष्ठावान रामप्रीत ठाकुरकहाँ केही दिन बस्यौं । सुकुम्बासी बस्तीका रामप्रीत र उहाँको श्रीमती मेवतीले हामीलाई हार्दिकताका साथ जोगाएर राख्नु भयो । गरिवी थियो, तर पाहुनालाई जस्तो व्यवहार गर्नुहुन्थ्यो, त्यहाँ त्यस्तै व्यवहार पायौं । मोहनाजोदका शम्भु (भुलन) थारुको घरमा रहँदाको आत्मीय व्यवहार पनि स्मरणीय छ । अभावका बीचको आत्मीय व्यवहारको आफ्नै प्रकारको विशिष्ट महत्त्व हुन्छ, जसलाई शब्दमा वर्णन गर्न सजिलो हुँदैन ।

जेल विद्रोहपछिको अपठ्यारो अवस्थामा क्रान्तिका लागि महत्त्वपूर्ण अभिभारा ठानेर हामीलाई स्नेहका साथ संरक्षण गर्ने सेल्टरदाताहरूमध्ये कैयौंको निधन भैसकेको छ । यही २०८० पुस १६ गते बिहुलीका चिन्कु थारुले हामीलाई आश्रय दिएपछि बेहेर्नु परेको गिफ्तारी र यातनाको कथा यसरी सुनाउनु भयो— ‘अरे बाबु, का कहीं? तुहन पाँच चली गैला । का जानी कौनो ने पुलिस के कहदेहलस् कि हमरे तुहन के छुपा के रखले रहली । प्रहरी आइले और हमरे साथ गाउँ के १५ मिला के पकरके लेगैले । पुलिस हम्नके नेतागिरी करला ? कहिके गरियात रहे । काहे उन्हन पाँचके बैठे देहला ? कहिके पुछत रहे । हमरे नेता नाही होइला, और नेता कैसे होले पता भी नही बा कहल गइल । पुलिस हम्न के लाठी, बुटसे कब्बो केहर, कब्बो केहर जोरजोर से मारले । यहेमे से पैतरा मे मारलका बहुत पीडा होला बाबु । हम एक बरस तक जेलमे रैली, तब जाके तारिख मे छोड्देहले ।’ उहाँ अहिले ८६ वर्षको हुनुभएको छ । उहाँ भन्नुहुन्छ— जब से हम

पार्टी मे लगली, तब से कब्बो हयी पार्टी छाडले नही बाटी । अभिन तक सुरु के शपथ नाहीं भुलाईले बाटी । बकीर नेता लोग बड्का-बड्का पदमे पुगले के बाद हम्मन के विसरगइले, यह मे दुःख लागता ।

टटेराभाँटाका रामप्रीत ठाकुरको निधन भैसकेको छ । उहाँकी श्रीमती मेवती ठाकुर अस्वस्थ हुनुहुन्छ तर उहाँमा पुराना घटनाक्रमहरूको स्मरण भने बेजोड छ । हामी भेट्न जाँदा उहाँले आफ्नो मातृभाषामा मलाई सड्केत गर्दै धाराप्रवाह भन्नु भयो । ‘ए तिमी कैलाश हौ ? मैले त तिमी ज्यूँदो छौ कि मरिसक्यौ होला भन्ने सोचेकी थिएँ’ भन्दै मलाई अँगालो हाल्नुभयो । उहाँले रामप्रीत ठाकुर पार्टी काममा जुट्दाको अनुभव सुनाउनु भयो । भन्नुभयो- ‘हम भात रिझत रहली, धेरै मिला एक्के परातमे खात रहले ।’ उहाँले सेल्टरमा सुरक्षित तवरले आउने, जाने र रहँदा खाने, बस्ने, दिसा, पिसाब गर्ने, असम्बन्धित मान्छेसँग जोगिने तरिका बताउनु भयो । एक दिनको घटना सम्झँदै उहाँले भन्नुभयो- ‘वामदेव पानी लाए खोलामे जात रहले । गाउँवाले पुछले कि तु कौन हो ? वामदेव ने कहदेहले, हम ठाकुरजी के पहनुा होइला । फिर उनेर पुछले, तूँ त पहाडिया जैसन लगला, कैसे ठाकुर के पहनुा होगइला ? वामदेवजी अनेक वहाना गरेर उम्किएको कुरा सुनाउनु भयो ।’

उहाँले आफूले दशकौँदेखि कमाएर आएको जमिनको लालपुर्जा नपाएको गुनासो गर्नुभयो । ‘अचेल त कोही नेता आउँदैनन्, गाउँका साथीहरू पनि आउँदैनन्, सबैले भुले । ओह समय ठिक रहे, अब बढियाँ नही लगता । तर मरे पनि एमाले छाड्दिनँ ।’ रामप्रीतको भरपर्दो साथी दुखहरण दुसाध ७० वर्ष पुग्नुभएको छ । उहाँले पनि पार्टीका नेताहरूलाई सघाएको सम्झना गर्नुभयो र भन्नुभयो- ‘हमे अभिन तक नागरिकता नही मिलल । बेटवाके मिलल बा, हमे नाहीं मिलल । पहले, पहले सुरजमे ओट डारे जात रहली अब त ओटो डारेके नाहीं मिलता । तब्बो हम हई पार्टी मे बाटी । का जाने हम्मे नागरिकता काहे नाहीं देहले ? तब्बो हम यह पार्टी नाही छाडब ।’

हामी भूमिगत कार्यशैलीमा पारङ्गत नै थियौँ भन्दा हुन्छ । गिरफ्तार भएपछि बयानका क्रममा मैले कैलाश उपाध्यायको नाममा बयान दिएको थिएँ । मेरो पुख्यौली घर गुल्मी हो । मेरा बाआमा भारतको आसाम गएका थिए । म त्यहीं जन्मेको हुँ । बाआमा बित्नु भयो, म टुहुरो भएँ । अहिले पुख्यौली गाउँ कस्तो रहेछ हेरौँ न भन्ने सोचले आउँदै गर्दा गिरफ्तार भइयो भन्ने मेरो बयान पत्याएका थिए । जेल विद्रोहपछि मेराविरुद्धको वारेण्ट पुर्जा छपियाको स्कुलमा कैलाश उपाध्यायका नाममा टाँसेका थिए ।

मलाई लाग्छ, आजको यो विशाल र शक्तिशाली पार्टीमा म जुन ठाउँमा र जस्तो भूमिकामा छु, हिजोका तिनै सेल्टर र सेल्टरदाताका कारणले छु । मैले प्रयोग गरेका

सेल्टरहरू मेरो पूर्णकालीन राजनीतिक यात्राको पहिलो दशकमा भूमिगत तवरले कार्यसम्पादन गर्नमा अत्यन्त महत्त्वपूर्ण र अविस्मरणीय रहेका छन्। आज पनि म मेरा सेल्टरलाई मेरो राजनीतिक शिक्षाको पाठशाला र सेल्टरदाताहरूलाई शिक्षक/शिक्षिकाका रूपमा आदरपूर्वक स्मरण गर्न चाहन्छु।

१८. प्रश्रितजीको स्वास्थ्य सजगता प्रेरणादायी थियो। सँगै रहँदा उहाँले हामीलाई बिहान सबै उठाउनु हुन्थ्यो र योग तथा व्यायाममा सहभागी बनाउनु हुन्थ्यो। अक्सिजन त सबैलाई चाहिन्छ तर उहाँलाई विशेष व्यवस्था गर्नुपर्ने। पक्की घर छ भने झ्याल खोल्नु पर्ने, कच्ची घर छ भने पनि तदनुरूप अक्सिजनका लागि अनुकूल अवस्था निर्माण गर्नुपर्ने। हामी टटेरामा एउटा टाँटीको घरमा थियौं। प्रश्रितजीले अक्सिजनका लागि टाँटीमा प्वाल पार्नुभएको मलाई आजैजस्तो लाग्छ।

१९. यतिबेला उमेरले ८२ वर्ष पुग्नुभएको रविलाल बज्जाडे र ७८ वर्ष पुग्नुभएकी चुमकला बज्जाडेको जोडी अनुपम छ। दाम्पत्य जीवनको तात्पर्य र श्रीमान् श्रीमतीबीचको सम्बन्धको महत्त्व बुझ्न उहाँहरू पाठशाला नै हुनुहुन्छ। दस वर्षदेखि उहाँहरूको परिवार मायादेवी गाउँपालिकाको बसडिलवामा रहँदै आएको छ। २०३५/३७ सालतिर उहाँहरू मैनहिया गाउँपालिकाको बहादुर टोलमा, तिनाउ नदीको किनारमा बस्नुहुन्थ्यो। उहाँको घर पार्टीको अत्यन्त भरपर्दो सेल्टर थियो। त्यहाँ हामीलाई बस्न, खान, बैठक गर्न सबै हिसाबले सुविधा थियो। परिवारका सबै सदस्य, यहाँसम्म कि बच्चाबच्ची समेत तालिमप्राप्त सुरक्षाकर्मी, पहेरदारजस्ता। प्रहरी, प्रशासन र अपरिचित व्यक्तिहरूबाट नेताहरूलाई कसरी बचाउने? त्यहाँबाट अर्को सेल्टरमा जानुपर्दा कसरी सघाउने? बस्ने, खाने, दिसा-पिसाब गर्ने, नुहाइ-धुवाइ गर्ने लगायत सबै विषयमा नेताहरूलाई सघाउन पारङ्गत हुनुहुन्थ्यो।

रविलाल/चुमकलाको घर हाम्रा लागि आफ्नै घरजस्तो थियो। त्यहाँ रहँदा हामी सुरक्षाका दृष्टिले निश्चिन्त हुन्थौं। खाने, बस्ने, नुहाइ, धुवाइ, बैठक, भेला हरेक कामका लागि अनुकूल थियो त्यो सेल्टर। चुमकला दिदी अत्यन्त साहसी हुनुहुन्थ्यो। हामीलाई जोखिम मोलेर अभिनयका साथ जेल विद्रोहका लागि आवश्यक पर्ने उपकरण उहाँले नै लगिदिनु भएको थियो।

२०. २०३७ कार्तिक १ गते रातको समय थियो। छपियाको माविमा अमर जीसीद्वारा लिखित तथा निर्देशित 'वर्गीय समाजमा' नामक नाटक प्रदर्शनका लागि एक महिनादेखि तयारी भइरहेको थियो। रातको समय, दर्शकहरू खचाखच। अत्यन्त जीवन्त र आकर्षक प्रस्तुति। म केही हप्ताअघि मात्र भैरहवा जेल तोडेर बाहिर निस्किएको र प्रहरी

प्रशासनको कडा निगरानीमा रहेको मान्छे, सार्वजनिक कार्यक्रममा उपस्थित हुनु उचित हुँदैनथ्यो। तथापि नाटक नहेरी मनले मान्दै मानेन। भीमनारायण थारु मेरो कमिटीको प्रमुख। मैले उहाँसँग नाटक हेर्न जाने अनुमति मागें। उहाँले सावधानी अनपनाउनु भन्दै अनुमति दिनुभयो। त्यसपछि म हीरामणि शर्मासँगै नाटक हेर्न गएँ। हीरामणिले आन्तरिक रूपमा व्यवस्थापन कार्यको नेतृत्व गर्नुभएको थियो। त्यहाँ मेरो भूमिका भने दर्शकको मात्रै थियो।

नाटक प्रदर्शनीको उत्कर्षमा पुगेका बेला मञ्चमा प्रहरीको पोसाकमा बन्दुक बोकेका करिब आधा दर्जन मानिस देखिए। हामीलाई लाग्यो—क्या आकर्षक प्रस्तुति, कलाकारहरूले कसरी हुबहु प्रहरीको भूमिका निर्वाह गर्न सकेका होलान् ? तर केही सेकेण्डमै हाम्रो अनुमान फेल खायो। मञ्चबाट गोली चल्यो, ती त प्रहरीको पोसाक धारण गरेका कलाकार होइन रहेछन्, दमन गर्न खटाइएका प्रहरी रहेछन्। चौध वर्षीय विद्यार्थी तारापति भट्टराई घटनास्थलमै मारिनु भयो। वेजाप्रसाद चौधरी घाइते हुनु भयो। जागरणमूलक सांस्कृतिक कार्यक्रम गर्दा गोली प्रहार गरेर निर्दोष विद्यार्थीको हत्या गर्ने र दर्शकका रूपमा सहभागी भएका किसानलाई घाइते बनाउने त्यतिबेलाको पञ्चायती शासन कति क्रूर थियो भन्ने कुरा निर्वाध रूपमा लोकतान्त्रिक अभ्यास भइरहेको आजको समयमा अनुमान लगाउन गाह्रो विषय हो। जनमतसङ्ग्रहपछि सुधारिएको भनिएको पञ्चायती शासन त त्यति दमनकारी थियो भने त्यसअघिको अवस्था कस्तो थियो होला ?

पञ्चायती कालरात्रिमा एउटा प्रगतिशील नाटक वा सांस्कृतिक कार्यक्रमको सफल आयोजना ठूलो युद्धको जीत—हारजस्तो विषय हुन्थ्यो। त्यस्ता कार्यक्रमको प्रभाव पनि निकै व्यापक हुन्थ्यो। यस्तो एउटा कार्यक्रमले एकसाथ हजारौं मानिसलाई प्रत्यक्ष वा परोक्षरूपमा पार्टीको पक्षमा गोलबन्द गर्थ्यो। गाउँबस्तीहरूमा एकसाथ पार्टीको प्रभाव विस्तार हुन्थ्यो। जनगायक अमर जीसी र उहाँको सांस्कृतिक टोलीले गीत, सङ्गीत र नाटकका माध्यमबाट रूपन्देही र आसपासका जिल्लाहरूमा पार्टी विस्तारमा महत्त्वपूर्ण योगदान पुऱ्याएको थियो।

छपियामा प्रहरीको निर्मम दमनपछिको अवस्था अत्यन्त चुनौतीपूर्ण थियो। छपियाका घरघरमा खनतलासी, गिरफ्तारी, यातना आदिको दौर चल्यो। त्यतिबेला हाम्रासामु सहिद तारापतिको अन्त्येष्टि, घाइते वेजाप्रसाद थारुको उपचार गर्नुपर्ने दायित्व थियो। दमनले सिर्जना गरेको प्रतिकूल मनोविज्ञानलाई चिरेर पार्टीलाई जोगाउने र अघि बढाउने जिम्मेवारी थियो। मैदानमा रहेर नेतृत्व गर्दामात्र तत्कालको अभिभारा पूरा हुन सक्थ्यो र पार्टी जोगाउने र अघि बढाउने काममा योगदान पुग्न सक्थ्यो। यही

विश्लेषणका साथ हामी, खासगरी हीरा शर्मा र म छपियामै भूमिगत रूपमा कार्यरत रह्यौं। अन्त्येष्टि, उपचार लगायतका काम अघि बढाउन भूमिगत रूपमै नेतृत्व गर्थौं। कार्यकर्ता, सेल्टरदाताको मनोबल टुट्न नदिन हरसम्भव कोसिस गर्थौं। समय बित्दै गयो र परिस्थिति सामान्य हुँदै गयो। छपिया प्रहरी दमनलाई चिरेर पार्टीको बलियो किल्लाका रूपमा अघि बढ्यो। त्यस्तो विषम परिस्थितिमा छपियामा हामीलाई सेल्टर दिने र भूमिगत रूपमा कार्यरत पार्टी नेतृत्वसँग सम्पर्कमा रहेर नेता-कार्यकर्ता, सेल्टर र समग्र पार्टीको प्रतिरक्षा गर्ने तुलसी, पम्फा, शारदा, विष्णु बोहरा लगायतका साथीहरू सदा स्मरणीय हुनुहुन्छ।

२१. अप्ट्यारो बेलाको चिनजानले होला, नेत्रलाल अभागीसँग मेरो सम्बन्ध घनिष्ठ थियो। उहाँ केन्द्रीय कमिटीको बैठकमा सहभागी भएर दाड जाने गरी रूपन्देहीमा आइपुग्नु भयो र मलाई भेट्न चाहेको खबर पठाउनुभयो। त्यही दिन साँझ छपियामा नाटक प्रदर्शनीको तयारी चलिरहेको थियो। म तयारी कार्यलाई सघाउने र नाटक पनि हेर्ने योजनाका साथ बकुलगाडको सेल्टरमा थिएँ। म उहाँलाई भेट्न जान सकिने र खबर पठाएँ। उहाँले मलाई अत्यन्त आत्मीय र कमरेडली भावको पत्र लेख्नुभयो र दाडतिर लाग्नु भयो। केही दिनपछि मैले त्यो पत्र पढेँ र उहाँसँग भेट हुन नपाएकामा पश्चात्ताप महसुस गरेँ। पछि खबर आयो— कमरेड नेत्रलाल अभागी हराउनु भयो। पार्टीले कार्यदल नै बनाएर उहाँको खोजी गर्‍यो। धेरै समयपछि उहाँको अस्थिपञ्जर दाडमा एउटा खोला किनारमा भेटियो। पश्चिममा उदाइरहेको सूर्य, कम्युनिस्ट आन्दोलनको एउटा नक्षत्र हामीबाट सदाका लागि बिदा भएर जानुभयो। आज पनि उहाँको मृत्युको कारण पत्ता लाग्न सकेको छैन। सायद उहाँ यात्रामा एकलै हुनुहुन्थ्यो, यात्राका क्रममा ब्लडप्रेसर वा यस्तै कुनै स्वास्थ्य समस्यामा पर्नुभयो। सहयोग गर्ने, उद्धार गर्ने कोही भएन र एकलो अवस्थामा हामीबाट सदाका लागि बिदा भएर जानु भयो। त्यतिबेला मैले नेत्रलाल अभागीलाई भेट्न नपाएको पछुतो जीवनपर्यन्त रहिरहने छ।

२२. २०३७ कार्तिक ६ गतेको कुरा हो, त्यतिबेला म रूपन्देहीको सेमलारस्थित दिदी हीरा पौडेलको निवासमा आश्रय लिएर बसेको थिएँ। पार्टीले मलाई पाल्पा सरुवा गर्ने निर्णय गरेछ। त्यतिबेला कार्यकर्ताको पार्टीमाथिको विश्वास र कार्यकर्तामाथि पार्टीको भरोसा यस्तो थियो कि एउटा जिल्लाबाट अर्को जिल्लामा कार्यक्षेत्र परिवर्तन हुँदा एक वचन सोध्नसम्म आवश्यक ठानिँदैनथ्यो। मैले पार्टीको निर्णय खुसीसाथ स्वीकार गरेँ र पाल्पा जाने तयारी गरेँ। केही महिनाअघिमात्र भैरहवा जेल विद्रोह गरेर बाहिर आएको हुनाले ममाथि सङ्गीन वारेन्ट थियो। सुरक्षित तवरले पाल्पा पुग्नु सजिलो थिएन। मलाई लिन पाल्पाबाट लक्ष्मण घिमिरे आइपुग्नु भयो। त्यसै दिन सेमलार माविमा सांस्कृतिक कार्यक्रमको आयोजना गरिएको थियो। हामीले सांस्कृतिक कार्यक्रम हेर्ने र भोलिपल्ट

पाल्पा प्रस्थान गर्ने सल्लाह गर्‍यो। साँझ विशाल जनसहभागिताका साथ भव्य सांस्कृतिक कार्यक्रम चलिरहेको थियो, अचानक मञ्चका कलाकार र दर्शकहरूमाथि कटबाँसका लाठी बर्सिए। सयौंको सङ्ख्यामा आएका लाठीधारीहरूको निरन्तरको निर्घात प्रहारपछि कार्यक्रम बिथोलियो। कैयौं साथीहरू घाइते हुनुभयो। गम्भीर घाइते हुनेमध्ये लक्ष्मण घिमिरे पनि हुनुहुन्थ्यो। उहाँलाई नजिकको सेल्टरमा सुरक्षित राखेर उपचार गरियो। उहाँ केही बिसेक भएपछि पाल्पा लाग्नुभयो, उहाँलाई निको हुन केही समय लाग्यो। आज आएर हेर्दा, छपिया हत्याकाण्डको समीक्षा नगरी, त्यसबाट प्राप्त अनुभवबाट शिक्षा नलिई, सुरक्षा लगायतको राम्रो प्रबन्ध नगरी पाँच दिनको अन्तरमा अर्को सांस्कृतिक कार्यक्रमको आयोजना गर्नु त्यति बुद्धिमानी थिएन भन्ने लाग्छ।

२३. कार्तिकको महिना थियो, करिब एक हप्तापछि मीनप्रसाद गैरे मलाई लिन रूपन्देही आइपुग्नुभयो। त्यतिबेला म रामापुरमा थिएँ। मीनप्रसाद म भएको सेल्टरमा आउनुभयो। हामीले भोलिको यात्रा कसरी गर्ने भन्ने सल्लाह गर्‍यो र सुत्‍यो। बिहान सबै हामी रूपन्देहीको रामापुरबाट पाल्पाको बल्डेङगढी, जुठापौवा, छहरा, कुसुमखोला हुँदै हार्थोक नारायण भाटको निवासमा पुग्ने रुट तय गरेर हिँड्यौं। बाटामा खाना खान त्यति सजिलो थिएन। त्यसैले हामीले दाल र चामल बोकेर गयौं। बल्डेङगढी पुगेपछि एक जना किसान महिलालाई खान पकाउन अनुमति माग्यौं। चुलोमा आगो बाल्यौं, कसौँडीमा भात बसाल्यौं। तेल, बेसार, नुन, खुर्सानी माग्यौं र तापकेमा तरकारी पकायौं। भोक बिसर्ने गरी स्वादले खाना खायौं। अँगो, दाउरा, भाँडाकुडा, नुन, खुर्सानी, तेल बेसारको पैसा दिन खोज्यौं, घरबेटीले अस्वीकार गर्नुभयो। उहाँहरूलाई धन्यवाद दियो र बाटो लाग्यौं। बाटामा पर्ने जुठा र मुझुङको प्रहरी चौकी छल्नुपर्ने थियो। जुठा चौकी छल्ने बाटो थाहा भएन। के गर्ने? चौकी छल्ने बाटो खोज्न नलाग्ने बरु चौकीकै अगाडिबाट प्रहरीलाई झुक्याउँदै अघि बढ्ने तय गर्‍यो। चौकीकै बाटोबाट गफ गर्दै अघि बढ्यौं। मीनप्रसादजी मधेसबाट पहाड आउँदै गरेको मास्टरको भाषामा कुरा गर्दै हुनुहुन्थ्यो। म भारतबाट घर फर्केको विद्यार्थीजस्तो बनेर कुरा गर्दै थिएँ। अत्यन्तै सहज ढङ्गले प्रहरी चौकी पार गर्‍यो। चौकी पार भएपछि हामी आफ्नो स्वाभाविक शैलीमा फर्कियो र कुरा गर्दै अघि बढ्यौं। केही घण्टाको यात्रापछि हामी छहरा पुग्यौं। अगाडि मुझुङमा प्रहरी चौकी थियो। मीनप्रसादजीले प्रहरी चौकी छलेर जाने गाउँको बाटो लैजानु भयो। बाटामा सुन्तला किन्यौं र खाँदै गयौं। हार्थोक नारायण भाटको घरमा पुग्दा रातीको ९ बजेको थियो।

नारायण भाटको घरमा बुवा, आमा र उहाँका दुई श्रीमती हुनुहुन्थ्यो। यो परिवार भूमिगत नेताहरूलाई कसरी राख्ने, कसरी संरक्षण गर्ने भन्नेमा अभ्यस्त थियो।

समयक्रममा यो घर मैले पनि नियमित आश्रय लिने सेल्टर बन्यो । आमाबुवाले छोराजस्तो, नारायणजीले घनिष्ठ साथीजस्तो व्यवहार गर्नुहुन्थ्यो । नारायण भाटका श्रीमतीहरू पनि सहयोगी हुनुहुन्थ्यो । उहाँको घरमा बेलाबेलामा जिल्ला कमिटीका बैठक र साना-मझौला भेलाहरू पनि आयोजना गर्थ्यौं ।

पाल्पा सरुवा भएपछि म पूर्वी पाल्पाको कार्यक्षेत्रमा खटिएँ । आर्यभञ्ज्याङ भन्दा पूर्वको सबै क्षेत्र मैरे इलाका थियो । तर सेल्टर निकै कम थिए । पार्टी काम कमजोर थियो । सीमित साथीहरूको सहयोगमा सम्पर्क विस्तार, सङ्गठन निर्माण र सङ्घर्ष सञ्चालन गर्नुपर्ने अवस्था थियो । समय बित्दै जाँदा देउगीरका डोलेन्द्र गहतराजको घर मैले धेरै समय आश्रय लिने भरोसायोग्य सेल्टर बन्न पुग्यो । अलिक पर जालपामा ईश्वरी, दया, केशव लगायतका साथीहरू सम्पर्कमा हुनुहुन्थ्यो । कहीलेकाहीं हामीले उहाँहरूको घरलाई पनि सेल्टरका रूपमा प्रयोग गर्थ्यौं । एकदिन बिहान करिब ९ बजे डोलेन्द्र र म केशवको घरमा पुग्यौं । केशव तराई जानुभएको रहेछ । घरमा आमा मात्र हुनुहुन्थ्यो । आमाले मलाई नचिन्ने, तर डोलेन्द्रलाई चिन्नुहुन्थ्यो । आमाले हामीलाई बाखाका पाठाले बिच्छयाएको र पिसाबले भिजेको थोत्रो गुन्द्री दिनुभयो । आँगनको डिलमा त्यही गुन्द्री बिच्छयायौं र बस्यौं । हामीलाई घरभित्र जाने अनुमति थिएन । खाना खाने बेला भयो । आमाले आँटीमा धर्वाँसोले कालो भएका दुईवटा पित्तलका थालमा मकैको आटो र गाभाको तरकारी दिनुभयो । डल्ले लोटामा मोही पनि दिनुभयो । आमा ब्राह्मण परिवारको सदस्य, उहाँले हामीलाई अछूत मानेर बस्नका लागि घरका सदस्यले प्रयोग नगर्ने थोत्रो गुन्द्री, खानाका लागि पित्तलको थाल र डल्ले लोटा दिनुभएको थियो । हामीले खाना खाएौं । थाल, लोटा माइयो । आमाले भित्रबाट रातो अँगार ल्याएर भाँडामा राखिदिनुभयो र माथिबाट पानी खन्याउनुभयो । यसरी अछूतले छोएको भाँडा शुद्ध हुन्छ भन्ने कथित उच्चजातीय चलन थियो । त्यस दिनको केही घण्टा मैले दलित हुनुको पीडा कस्तो हुन्छ भन्ने प्रत्यक्ष अनुभव गर्ने मौका पाएँ ।

२४. २०४४ सालको कुरा हो । त्यतिबेला म अर्घाखाँची जिल्ला कमिटीको सचिव थिएँ । कपिलवस्तुको दानापुरमा शिव गुरुको घरमा पश्चिम-दक्षिण क्षेत्रीय कमिटीको बैठक आयोजना गरिएको थियो । म पिपराबाट दानापुर सोध्दै दक्षिणतिर लागें । निकै बेर हिँड्दा पनि दानापुर नपुगेपछि मैले गाउँकी एक जना वृद्ध आमालाई सोधें— 'माई दानापुर कितने लामे बा ?' उहाँले भन्नुभयो— 'होई पनर कोष ।' मैले फेरि सोधें— 'दानापुर जाएवाला रास्ता कौन हो ?' उहाँले भन्नुभयो— 'हई राहिया जा ।' म भौँतारिँदा भौँतारिँदै दिनको ३ बजेतिर कपिलवस्तुको होइन, रूपन्देहीको दानापुर पुगेछु । त्यहाँबाट फेरि दुई घण्टाको यात्रा तय गरेर दानापुर पुग्दा कमरेडहरूले बैठकका लागि मलाई कुरिरहनु भएको थियो ।

२५. नेकपा (माले)को चौथो महाधिवेशनपछि पाल्पाको मदनपोखरामा भूमिगत रूपमा सम्पन्न भएको प्रथम पश्चिम-दक्षिण क्षेत्रीय सम्मेलनबाट ईश्वर पोखरेल क्षेत्रीय कमिटीको प्रमुखको जिम्मेवारीबाट बिदा भएर अर्को कार्यक्षेत्रमा जानुभयो भने केपी शर्मा ओली पार्टी केन्द्रबाट खटाइनुभएको इन्चार्जका साथै सम्मेलनबाट सचिव निर्वाचित हुनुभयो। उक्त सम्मेलनको उद्घाटन महासचिवको हैसियतमा मदन भण्डारीले गर्नुभएको थियो। म पनि केपी शर्मा ओलीले नेतृत्व गर्नुभएको पश्चिम-दक्षिण क्षेत्रीय कमिटीको सदस्यमा निर्वाचित भएँ।

केपी शर्मा ओलीको मातहतमा रहेर पार्टी काममा जुट्दाका अनुभवहरू अत्यन्त रोमाञ्चक र प्रेरणादायी छन्। उहाँले आफू मातहतका कार्यकर्तालाई अत्यन्त स्नेहका साथ प्रशिक्षित गर्ने, सक्षम तुल्याउने र परिणाम निस्कने गरी काममा लगाउने गर्नु हुन्थ्यो। उहाँको सहृदयी स्वभावले गर्दा उहाँसँग खुलेर कुरा गर्न, समस्यामा प्रवेश गर्न र समाधान खोज्न सजिलो हुन्थ्यो। कमिटीका सदस्यहरूले उहाँसँग खुलस्त कुरा गर्थ्यौं, उहाँले हाम्रो समेत विचार सुनेर समाधान दिनुहुन्थ्यो। अनि, हामी उत्साहका साथ काममा फर्किन्थ्यौं।

२०४६ को जनआन्दोलनमा केपी शर्मा ओली लुम्बिनीको कमान्डर हुनुहुन्थ्यो। मैले उहाँको मातहतमा रहेर जिल्ला कमिटी सचिवको हैसियतले नवलपरासीको नेतृत्व सम्हालेको थिएँ। हामीले उहाँको प्रत्यक्ष निगरानी र निर्देशनमा आन्दोलनको योजना निर्माण र कार्यान्वयन गर्थ्यौं। फागुन ७ गते नवलपरासीको बेलिडया र भुताहामा जनप्रदर्शन गर्ने कार्यक्रम तय भयो। बेलिडयाको कार्यक्रम प्रहरी दमनलाई चिदैँ अत्यन्त सफलताका साथ सम्पन्न भयो। तर भुताहाको कार्यक्रम अपेक्षाकृत सफल हुन सकेन। बेलिडयाको आन्दोलन पहिलो दिन फागुन ७ गते नै राष्ट्रिय चर्चाको विषय बन्न सफल भयो र बीबीसी नेपाली सेवाले महत्त्वका साथ समाचार प्रसारण गर्‍यो। हामीलाई केही पन्थो भने केपी शर्मा ओलीसँग सम्पर्क गर्ने, निर्देशन लिने र काममा जुट्ने सुविधा थियो। केही दिनको तयारीपछि भुताहामा पनि हामीले भव्य प्रदर्शन गर्‍यौं।

आन्दोलन उतारचढावको ढाँचामा अघि बढिहेको थियो। चैत २४ गतेको कार्यक्रमको समीक्षा गर्न र अर्को कार्यक्रमको तयारी गर्न सोही साँझ भुताहामा कार्यकर्ता भेला आयोजना गरियो। उक्त भेलामा साथीहरूले पञ्चायत ढल्छ त भनेर आशङ्का मिश्रित प्रश्न गर्नुभयो। मैले उहाँहरूलाई आन्दोलन सफल हुन्छ भनेर उत्साहित गर्नु आवश्यक थियो। त्यही मानसिकताले मैले भने— आन्दोलन सफल हुन्छ, पञ्चायत ढल्छ र बहुदल आउँछ। उहाँहरूले ठाउँठाउँमा भएको प्रहरी दमनतर्फ सङ्केत गर्दै फेरि आशङ्कामिश्रित प्रश्न दोहोर्‍याउनु भयो। अनि मैले जोड दिएँ— ‘हेरिराख्नुस्,

पञ्चायत ४८ घण्टाभित्र ढल्छ ।’ नभन्दै चैत २६ गते राजाले आन्दोलनरत राजनीतिक दलका नेताहरूलाई वार्तामा बोलाए । प्रक्रियामा केही समय लागे पनि वस्तुतः त्यही दिन पञ्चायत ढलेको थियो । पछि साथीहरूले मलाई बारम्बार सोध्ने गर्नुहुन्थ्यो— ‘तपाईंले त्यही दिन पञ्चायत ढल्छ भनेर कसरी थाहा पाउनुभयो ?’ मैले भन्ने गर्थे— ‘पञ्चायत त ढल्नेवालै थियो, तर त्यही दिन ढल्छ भन्ने त थाहा हुने कुरा थिएन । मैले तपाईंहरूलाई उत्साहित गर्न त्यसो भनेको थिएँ ।’

केपी शर्मा ओली मान्छे पढ्ने, मान्छेको मनोविज्ञान बुझ्ने र तदनुरूप व्यवहार गर्नेमा अत्यन्त कुशल नेता । उहाँले प्रयोग गरेका सेल्टरका सेल्टरदाताहरू र परिवारका सदस्यहरू उहाँसँग मोहित हुन्थे । वृद्धवृद्धा, युवकयुवती, किशोरकिशोरी, बच्चाबच्ची सबै नै उहाँको अभिव्यक्ति कला र व्यावहारिक कार्यशैलीबाट प्रभावित हुन्थे । मेरा छोराछोरीलाई उहाँले असाध्यै माया गर्ने, उनीहरूले पनि उहाँलाई मलाईभन्दा पनि बढ्ता माया गर्ने । एकदिन उहाँ बुटवलबाट काठमाडौँ आउनुहुने भएछ । ६ वर्षकी मेरी छोरीलाई साथै लिएर काठमाडौँ आउनुभएछ । आफ्नो डेरामा आफू र राधिका मेडमसँग लामै समय सँगै राखेर फर्किनुभएछ । यो कुरा मैले उहाँ लुम्बिनी फर्केपछि थाहा पाएको थिएँ । बच्चाबच्चीका रुचि र आवश्यकता बुझ्ने र तदनुरूप आत्मीय र स्नेहपूर्ण व्यवहार गर्ने उहाँको शैलीले जुनसुकै सेल्टरका नानीहरू उहाँसँग छिट्टै झ्याम्मिन्थे । वृद्ध उमेरको मेरो बाले पनि उहाँलाई औधि माया गर्नुहुन्थ्यो । मेरो श्रीमतीको मनमा उहाँप्रति उच्च सम्मान र भरोसा थियो । सही विचार र नीतिको पक्षमा दृढतापूर्वक उभिँदै आत्मीय व्यवहार गर्ने र कार्यकर्ता, सदस्य, सेल्टरदाता एवं जनसमुदायको विश्वास जित्ने यस्तो नेता समकालीन नेपाली राजनीतिमा अरू कोही छैन भन्ने बुझाइ छ मेरो । उहाँको यस्तै सोच्ने काइदा, सही विचार ठम्याउने सामर्थ्य र सरल एवं आत्मीय कार्यशैलीले होला उहाँ आज पनि सबै उमेर समूहका नेपालीहरूबीच सर्वाधिक लोकप्रिय नेताको स्थान सुरक्षित गर्न सफल हुनुभएको छ ।

२६. धनेन्द्र घिमिरे पाल्पाको रजघरा स्कुलको शिक्षक हुनुहुन्थ्यो । मङ्सिरको औँसीको दिन थियो । स्कुल छुट्टी भएपछि यमनाथ पाठकको घरबाट हामी दुई जना गल्धा घनश्याम ज्ञवालीको घर जान हिँड्यौँ । सीताकुण्डसम्मको ठाडो उकालो पार गर्दा साँझ पर्न थालिसकेको थियो । त्यहाँबाट केही सम्मो र तेपाँएँ बाटो पार गरेपछि जङ्गलको बाटो भएर जानुपर्ने थियो । मेरा लागि नौलो भए पनि धनेन्द्र घिमिरेलाई बाटो थाहा थियो । जङ्गलको बाटो आरोलो लागेपछि हामी घाँस—दाउरा गर्ने बाटोतिर लागेछौँ । घना जङ्गल, रातको समय । काँडाले कोतरेको छ, हामी झाडीमा हरायौँ । हाम्रो यात्रा अवरुद्ध भयो । धनेन्द्रले प्रश्न गर्नुभयो— ‘अब के गर्ने ?’ मैले जवाफ दिएँ— ‘वरपर छामछुम गरौँ,

अलिक सम्मो ठाउँ भेटियो भने त्यहीं सुत्ने ।’ बाघ, चितुवाजस्ता जङ्गली जनावरको डर थियो । तर पनि हामीसँग विकल्प थिएन । छाम्दै जाँदा तेर्पाएँ-तेर्पाएँ ठाउँ भेटियो । मैले रुखका हाँगा भाँचेर स्याउला बिच्छाएँ र धनेन्द्रलाई सुतौँ भनेँ । झोलामा सुन्तला थियो, भोक लागेपछि सुन्तला खायौँ । जाडोको मौसम, जङ्गलको बास, निदाउने त कल्पनाभन्दा बाहिरको कुरा थियो । तैपनि म कोल्टे परें । धनेन्द्र जाग्राम बस्ने हुनुभयो । रात बित्दै जाँदा धनेन्द्रले भन्नुभयो- ‘झोलामा एउटा टर्च या सलाइसम्म त हुनुपर्थ्यो । मैले झल्याँस सम्झें- झोलामा सलाई छ । सलाई निकालें । वरपरका सुकेका दाउरा बटुल्यौँ र आगो तापेर रात बितायौँ । आगो बालेपछि हामी निश्चिन्त भयौँ । आगोको न्यानोमा घरीघरी निदायौँ पनि । भोलिपल्ट बिहान उज्यालो भएर हेर्दा त निस्दी खोलाको पारिपट्टि घनश्याम ज्वालीको घर देखियो ।

२७. आज नेकपा (एमाले) राष्ट्रिय शक्ति मात्र होइन, राष्ट्रिय राजनीतिको निर्णायक शक्तिको हैसियतमा स्थापित हुँदैछ । पार्टीको यो हैसियत सयौँ नेता, हजारौँ कार्यकर्ता, लाखौँ सदस्य र लाखौँलाख जनसमुदायको सङ्गठित प्रयासमा निर्माण भएको हो । यसका निम्ति प्रतिबन्धित कालमा सेल्टरदाताहरूको असाधारण योगदान छ । सेल्टरसँग जोडिएका माथिका प्रसङ्गहरू प्रतिनिधिमूलक प्रसङ्ग मात्रै हुन् । भूमिगत कालमा आफूले प्रयोग गरेका अन्य सेल्टरहरूसँग जोडिएका सम्झनाहरू आगामी दिनमा लेख्दै जानेछु । आज हामी नेकपा (एमाले) हुनुमा गर्व गर्दछौँ । हामीले पार्टीको यस हैसियतका लागि अतुलनीय योगदान गर्ने सेल्टरदाताहरूलाई पनि आदरभावका साथ स्मरण गर्नुपर्दछ । ●